

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

CƏMİLƏ NOVRUZ qızı ABDULLAYEVA

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ANTONİMLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: HSM 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi Rəhbər: _____

fil.f.d., b.m. Aynur Əfsər qızı Quliyeva

BAKI-2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-5
I FƏSİL DİLDƏ ANTONİMLƏRİN TƏDQIQI	6-33
1.1 Antonimlərin öyrənilmə tarixi	6-22
1.2 Nitqdə antonimlərin müxtəlifliyini şərtləndirən amillər	22-33
II FƏSİL İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ANTONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	34-58
2.1 Antonim leksik vasitə kimi.....	34-47
2.2 İngilis və Azərbaycan dillərində antonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	47-58
NƏTİCƏ.....	59-60
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	61-66

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dilçilikdə antonim məsələsi müxtəlif dillərdə və dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində müşahidə edilən universal hadisə hesab olunur. Antonimlər təzad yaratmaq üçün əsas vasitə olduğuna görə nitq və təfəkkür fəaliyyətində əsas rol oynayır.

Bu sahədə aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, antonimlik kifayət qədər ziddiyyətli hadisədir. Bu baxımdan antonimlər hər zaman tədqiqatçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Leksik-semantik kateqoriya hesab olunan antonimlər leksikologiya, semantika üzrə materiallardan tutmuş müasir tələblərə əsaslanan tədqiqat işlərinə qədər ətraflı araşdırılmış və işıqlandırılmış, eyni zamanda müxtəlif dillərdə bu məsələyə münasibət bildirilmiş və bir sıra mülahizələrirəli sürülmüşdür.

Antonimlərə bu qədər diqqət yetirilməsinin digər bir səbəbi müxtəlif dillərdə antonimlər lüğətinin tərtib edilməsidir (məsələn, Collins Dictionary of Synonyms and Antonyms, The Oxford Dictionary of Synonyms and Antonyms və s.).

Dildə antonimlik məsələsinə yanaşma və bu sahədə aparılmış tədqiqatlar yüksək səviyyə ilə fərqlənir. Daha əvvəl əldə edilmiş nailiyyətlər bu hadisənin nəzəri, müqayisəli-tipoloji baxımdan öyrənilməsinə geniş imkanlar açır.

Bu tədqiqatın aktuallığı, hər şeydən əvvəl, bir semantik universali olaraq dilçilikdə antonimlərin əhəmiyyəti ilə şərtlənir. Antonimlərlə bağlı tədqiqatlar sübut edir ki, antonimliyin müəyyənləşdirilməsi, müxtəlif dillərdə onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması kimi mühüm məsələlərə vahid nöqtəyi-nəzər mövcud deyildir.

İngilis və Azərbaycan dillərində materialların daxil edilməsi ilə antonimlərin müqayisəli aspektdə tədqiqatı bu zamana qədər həllini gözləyən məsələlərdən biri hesab olunmalıdır. İki dildə mövcud olan antonimlər haqqında aparılan tədqiqatlar antonimlik hadisəsinin bir sıra məsələlərinə geniş tövhə verə bilər.

Tədqiqat işində frazeoloji vahidlərdə, atalar sözlərində antonimlik, həmçinin iki dildə antonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi antonimliyin tədqiqində aktualıq kəsb edir.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti. Tədqiqatın əsas obyektı ingilis və Azərbaycan dillərinin antonimləri təşkil edir. Predmeti isə bu dillərdə antonimlərin leksik-semantik baxımdan öyrənilməsi ilə bağlıdır.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində antonimlərin leksik və semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, hər iki dildə antonim münasibəti əsasında ortaya çıxan qarşılaşmaların funksional imkanlarını müqayisəli aspektdə öyrənməkdir. Bu məqsədlə bir sıra vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

-Müasir dilçilikdə antonimlərin tədqiqi, “antonim” və “antonimlik” anlayışlarının müəyyən edilməsini təhlil etmək;

-Antonimləri ziddiyyət, əkslik, tamamlanma meyarlarına görə təsnif etmək;

-İngilis və Azərbaycan dillərində antonimlik hadisəsini və antonimləri leksik-semantik baxımdan araşdırmaq;

-qarşılaşdırılan dillərdə antonimlərin təsnifatını və işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənmək.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Antonimlərin öyrənilmə prosesi qədim zamanlardan bəri araşdırılmasına baxmayaraq, bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamağı bacarmışdır. Həm Azərbaycan dilçiləri, həm də dünya dilçiləri tərəfindən antonimlərin müxtəlif spektrli məsələləri ilə bağlı geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Azərbaycan dilçilərindən-H.Həsənov, A.Qurbanov, B.Xəlilov, S.Cəfərov, dünya dilçilərindən-J. P. Lyons, C. Paradis, İ.V.Arnold, A.Cruse, B.A. Звегинцев, М.Р. Львов, В.Н.Комиссаров və s. göstərmək olar.

Hər bir dilçinin antonim məsələsinə yaaşma tərzı müxtəlif olduğuna görə bu mövzunun daha da dərindən araşdırılmasına, təhlil olunmasına ehtiyac duyulur.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji bazası. Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji bazasının əsasını ingilis dilinin bədii ədəbiyyatı, bu dildə tərtib edilmiş lüğətlər və s. təşkil edir. Bu tədqiqat mövzusu ilə bağlı müxtəlif sayda həm ingilis, həm rus, həm də Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrdən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində ingilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan antonimlərin müqayisəli aspektdə araşdırılmasına

baxmayaraq bu mövzunun təhlil olunmasına daim ehtiyac duyulub. Bu səbəbdən bu dissertasiyada ilk dəfə olaraq ingilis və Azərbaycan dillərində antonimlər müqayisəli şəkildə leksik-semantik baxımdan araşdırılmış, onların növləri və xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi ingilis və Azərbaycan dillərində antonimlərin elmi-nəzəri baxımdan araşdırılmasına töhfə verə, həmçinin antonimlik münasibətləri haqqında müasir təsəvvürləri genişləndirə və zənginləşdirə bilər.

Tədqiqatdan əldə edilmiş nəticələr ingilis və Azərbaycan dillərinin, həmçinin bu dillərə qohum və ya qohum olmayan dillərin tipoloji baxımdan öyrənilməsində olduqca faydalı ola bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı-2 kafedrasında yerinə yetirilmiş və müzakirə olunaraq müdafiəyə çıxarılmasına göstəriş verilmişdir. Tədqiqat işində qeyd edilən bəzi məsələlər Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi jurnalında dərc olunmuş məqalədə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin strukturu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işi toplam səhifəni əhatə edir. Təqdim olunan işin hər iki fəslə iki yarımfəsildən ibarətdir.

Antonimlərin öyrənilmə tarixindən və onların müxtəlifliyini şərtləndirən amillərdən bəhs edən I fəsildə müxtəlif dilçilərin nəzəri mülahizələri və fikirlərindən sitatlar göstərilmişdir.

Tədqiqat işinin II fəslində antonimlərin leksik vasitə kimi öyrənilməsi və işlənməsi, həmçinin ingilis və Azərbaycan dillərində antonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi haqqında müxtəlif müddəalar tədqiq olunaraq irəli sürülmüşdür.

I FƏSİL

DİLDƏ ANTONİMLƏRİN TƏDQIQI

1.1. Antonimlərin öyrənilmə tarixi

Dilçiliyin əsas bölmələrindən biri leksikologiyadır. Leksikologiya dilin lüğət tərkibini təşkil edən bölmə hesab olunur. Leksikologiya bu sözlərin mahiyyətini, onların məzmun və formaca əmələ gətirdiyi qrupları, mənşəyi və işlənmə dairəsini öyrənir.

Leksikologiya dilçilikdə geniş istifadə olunan bir sahədir. Leksikologiyanın köməyi ilə sözlərin leksik və qrammatik mənasını, təkmənalı və çoxmənalı olmağını, omonimləri, sinonimləri, antonimləri tədqiq edirik. Bütün dillərdə olduğu kimi ingilis və Azərbaycan dillərində də əksmənalı sözlər leksikologiyanın əsas məsələlərindən biri hesab olunur.

İnsanın fərd kimi formalaşmağa başladığı ən primitiv erkən dövrlərdən etibarən ziddiyyətlər və əksliklər bəşəriyyətin marağına səbəb olmuşdur. Xeyir ilə şərin, sevinc ilə kədər, qara ilə ağın, gələcək ilə keçmişin, həyat ilə ölümün, xəstəlik ilə sağlığın, yaxşı ilə pisin və s. bu kimi anlayışların vəhdəti və sonsuz mübarizəsi haqqında təsəvvürlər formalaşdıqca insan baş verən bu ziddiyyətlərin mahiyyətinə varmağa çalışırdı. Ziddiyyət inkişafı, dəyişikliyi təsvir edən fəlsəfi kateqoriya hesab olunur.

Ziddiyyətin tədqiqi ilə əlaqədar bir sıra məsələlər hələ antik fəlsəfədə və məntiq elmində meydana gəlmişdir. Aristotel qeyd etmişdir ki, ziddiyyət eyni və ya əks cinslərə məxsusdur. Aristotel bu məsələni belə izah edir: ağ-qara kimi sözlər eyni cinsə aid olduğu halda, haqq-ədalətsizlik isə əks cinslərə aiddir. Çünki birinci məfhum rəng, ikinci məfhum isə yaxşılıq və pislik mənalarını bildirir [68].

Deməli, ziddiyyətlər qədim zamanlardan etibarən dərk olunmağa və araşdırılmağa başlanmışdır. Antonimiya məsələsinə Pluton da öz töhfəsini vermişdir. Onun fikrincə, ziddiyyətlər bir-birlərinə keçmə qabiliyyətinə də malikdirlər. O qeyd edir ki, bəzi ziddiyyətlərin tərkibində ara sözlər mövcuddur, yəni böyük-kiçik məfhumları arasında orta həcmdə bir əşya ola bilər [73].

Filosofların bu kimi fikirləri gələcək dilçilik elmi üçün öz töhfəsini vermiş oldu. Nəticədə, antonimlər adlanan bir söz qrupu meydana gəldi.

Dilin leksikologiyasını təşkil edən sözlərdən biri də antonimlərdir. Antonimlər forma baxımından müxtəlif, məna baxımından isə ziddiyyət təşkil edən sözlərə deyilir. “Antonim” sözü yunan dilindən götürülmüşdür, anti “əks”, onoma isə “ad” mənasını verir. Antonimlər bir dilin tərkibində eyni nitq hissələrinə aid sözləri bildirir, məsələn, yumşaq-bərk, sevgi-nifrət və s.

Əkslik və ziddiyyət məfhumları bütün elm sahələrində istifadə olunur. Dilçilikdə əksliklər sözlərin mənalарının qarşı-qarşıya qoyulması və nəticədə yeni bir söz qrupunun, yəni antonimlərin yaranması kimi qəbul edilmişdir.

Materialist dialektikaya görə, bütün əşya və hadisələrdə daxili ziddiyyət mövcuddur və hər bir şey əks cəhətlərin vəhdətidir. Əksliklərdən bəhs edərkən ona məxsus iki cəhəti- vəhdət və mübarizəni də vurğulamaq lazım gəlir. Əksliklərin vəhdəti, yəni onun bir tərəfi digər bir tərəfin də olmağını tələb edir və bu vəhdət mütləq deyil, nisbi xarakter daşıyır. Bunun əsas səbəbi onun tərəflərinin əks qütblərdə dayanmasıdır. Buna görə də əksliklər daim mübarizədə olurlar. Əksliklərin vəhdəti zamanı qarşılaşdırılan tərəflər bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməlidir.

Əkslik sadəcə dilçilik elminin deyil, eyni zamanda məntiq elminin də kateqoriyalarından biridir. Məntiqdə əkslik dialektik ziddiyyətin bir tərəfini ifadə edir. Əksliklər bir-birlərini inkar etməklə yanaşı, eyni zamanda bir-birlərini qarşılıqlı şəkildə mövcud edir.

Bizi əhatə edən aləmin özünün ziddiyyətli olması antonim sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ziddiyyətlərin dildə ifadəsi antonim sözlərdə özünü büruzə verir. Bu səbəbdən antonimlər lüğət tərkibində özünəməxsus çalarlıqları ilə seçilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, bizi əhatə edən maddi aləmdə ziddiyyətlərin mövcudluğu antonimlərin yaranmasında əsas amil kimi çıxış edir. Burada insanlar əşya və hadisələrin xüsusiyyətlərini fərqləndirirlər.

Sözün dialektikası təfəkkürün insanın həyat təcrübəsi ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Antonimlərdə mənanın mühüm əlamətləri leksik-semantik paradigmaya uyğunlaşdırılır.

Dildə antonimlərin yaranması əşya və hadisələrin ziddiyyətli tərəflərinin olması ilə əlaqədardır. Bu ziddiyyətlər məhz antonimlərlə ifadə olunur.

Antonimlərin yaranma tarixini araşdırsaq görərik ki, onlar dilin ilkin dövrlərindən etibarən mövcuddurlar. Çünki “ağıllı” insanın meydana gəlməsi ətraf aləmdəki əşya və hadisələrin dərk edilərək yaxşını pisdən, ağı qaradan, yeri göydən və s. fərqləndirməyə səbəb olmuşdur. Bu tip təzadları biz şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olan əfsanələrdə, dastanlarda, nağıllarda və s. görə bilərik. Məsələn,

Mərdi qova-qova namərd etməzlər. İgir bir dəfə ölər, namərd min dəfə.

Light come, light go.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olan atalar sözlərində antonimlərə tez-tez rast gəlinir və bu antonimlər atalar sözlərinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Atalar sözlərində əksmənalı sözlərin işlənməsi və onların müxtəlif dillərlə müqayisəli tədqiqi vacib məsələlərdən biri hesab edilir.

H. Həsənov qeyd edir ki, söz yaranarkən onun antonimi də meydana çıxmış olur. Əks halda insan ətraf-aləmi dərk edərkən yaxşını pisdən, böyüyü kiçikdən ayıra bilməzdi. Bu səbəbdən dilin qədim dövrlərini əks etdirən atalar sözləri antonimlərlə zəngindir [13, s.87].

İngilis dilində kifayət qədər antonim cütlərin işləndiyi atalar sözlərinə də rast gəlmək mümkündür:

A good beginning makes a good ending.

Məşhur yazıçı və şairlər atalar sözlərində antonimlərdən məharətlə istifadə etmişlər. Məsələn, C. Eliot “*It is surely better to pardon too much, than to condemn too much*” (*tez-tez bağışlamaq tez-tez danlamaqdan daha yaxşıdır*) [18, s.31].

Verilmiş bu nümunədə *to pardon-to condemn* sözləri antonim münasibətdədir. Göründüyü kimi, antonim cütlərin işlədilməsi cümləni istər səsləniş, istərsə də məna baxımdan daha anlaşıqlı edir.

Dildə mövcud olan bütün sözlər sistematikdir. Sözlər və onların semantikasi şüurumuzda müxtəlif şəkildə dərk olunur və qruplaşdırılır. Bu qruplar vasitəsilə həmin sözlərin oxşarlıq, əkslik ifadə etdiyini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Antonim bir şəxsin nitqində əks olunan semantik fenomendir, əks sözlərin mənələrindəki bənzərlik, əsasən, şüurumuzdakı ziddiyyət kimi meydana çıxır. Eyni hal, vəziyyət xarici amillərdən asılı olaraq antonimlərlə ifadə oluna bilər. Bu halda fərqli gerçəkliyə aid olan və onların eyni əlamət və keyfiyyəti konseptual əhəmiyyət ilə fərqlənə bilər:

*I want to **buy** this thing which is **sold** (sell) by him.*

*Mən onun tərəfindən **satılan** bu əşyanı **almaq** istəyirəm.* Verilmiş bu nümunədə *buy* və *sold* (*sell*), eyni zamanda *satılan* və *almaq* sözləri antonimlərdir.

Antonimiya sözün ziddiyyətli tərəfinin onların semantik xüsusiyyətlərinə görə fərqli sistemə xarakterini ifadə edir.

Antonimlər eyni əlamət və keyfiyyətin qarşı-qarşıya gələn əks tərəflərini bildiren sözləri ehtiva edir. Məsələn, *to unlock-to lock* (*açmaq-qıfıllamaq*), *diligent-lazy* (*çalışqan-tənbəl*) və s.

Antonim sözlər bədi ifadə üsullarının ən parlaq vasitəsi hesab olunur. Onların düzgün istifadəsi müxtəlif leksik faktları təsvirinə yol açır.

İnsanın şüurlu fəaliyyətinin əsaslarından biri də ziddiyyətlərdir. İnsan daim ətraf aləmi, obyektiv gerçəkliyi, əşya və hadisələri təhlil və müqayisə edir. Bu müqayisələr nəticəsində sözlərin əks mənələrini tapmaq mümkün olur.

Lakin insanların nitq fəaliyyətində ziddiyyət antonim sözlərin istifadəsi ilə məhdudlaşmır. Bir sıra hallar sinonimlərə qarşı da bir səbəb ola bilər. Belə hallarda “kontekstli antonimiya” özünü büruzə verir.

Bəzi alimlər sinonimlərin fərqliliyinin onların semantik strukturlarının daxilində dəyişikliyə uğradığını qeyd etmişdir. Bəs bu fikir antonimlər üçün də keçərlidirmi? Antonimlər haqqında aparılmış tədqiqatlar bu barədə bizə müəyyən məlumatlar verir.

Müasir dövrdə alimlər qeyd edirlər ki, antonimlik xüsusiyyətinə malik olan bütün sözlərin semantik strukturlarında xüsusi bir antonimik məzmun onları birbirindən fərqləndirə bilər. Eyni bir mətn daxilində antonimlərin mənasındaki ziddiyyət onları fərqləndirməyimizə kömək edir. Söz özünün tam mənasını ifadə edir, elə bu səbəbdən not tall “uzun deyil” ifadəsinin antonim cütü olan not short “qısa deyil” ifadəsini semantik strukturun daxilinə aid etmək mümkündür.

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, biz yalnız müntəzəm şəkildə istifadə olunan antonimlərdən bəhs edirik. İki söz tez-tez müəyyən bir mətn daxilində yan-yan işlədilir, onlar arasında asan və mürəkkəb söz birləşmələrinin işlədilməsi qeyri-adi hesab edilmir. Bu birləşmələr semantik baxımdan antonimdirlərsə, bu halda onların mənaları bir-birinə zidd olur.

Antonimlər bəzi cəhətlərinə görə sinonimlərə bənzəyir. Antonimlər də sinonimlər kimi sözün mənasını dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Sinonimlər kimi antonimlər də üstünlük təşkil edir. Antonimlər tənqidlərə açıq hesab olunur, bu xüsusiyyət antonimlərin sinonimlərə oxşar olduğunu bildirir.

Dilçilikdə antonimliyə daha çox sinonimliyi tamamlayan hadisə kimi baxılır. Sözlər arasında əksliklər olduğu kimi, yaxın mənalar da mövcuddur. Əslində isə sinonimlərlə antonimləri müqayisə etmək, onların bir-birlərinin tamamlayıcısı olduğunu hesab etmək düzgün bir fikir deyil. Sözlər arasındakı əkslik yaxınlığı tamamlaya bilmədiyi kimi, yaxınlıq da eyni zamanda əksliyi tamamlaya bilmir. Lakin ayrılıqda antonimlərə nəzər saldıığımız zaman orada mənə əksliyində tamamlanmanın olduğunu görə bilərik. Tamamlanma iki sözün əsasında yaranır. Sinonimlər ikidən çox ola bildiyi üçün onlar sinonim cərgə yarada bilirlər. Antonimlərdə isə yalnız iki söz iştirak edir və bu sözlər antonim cütünü yaradır. Sinonimlər qruplar şəklində mövcud ola bildiyi halda, antonimlər cüt şəklində meydana çıxır.

“Antonim” sözünü ilk dəfə Kristofer Con Smiss “sinonim”-in əksi olaraq işlətmişdir. Antonimlik və sinonimlik dilçilik tarixində hər zaman aktual mövzu olmuşdur. V.A.Zvegintsev hesab edirdi ki, bu məsələ nəzəri cəhətdən kifayət qədər öyrənilmir [35, s. 124]. Müəllif bu fikrini dilə gətirdikdən səkkiz il sonra başqa bir əsərində bu fikri yenidən qeyd etdi. Bu müddət ərzində bir sıra tədqiqatlar aparılsa da, problemlə bağlı elmi mübahisələr hələ də öz həllini tapmamışdı.

Azərbaycan dilçiliyində antonimləri H.Həsənov, S.Cəfərov, R.Məhərrəmov və digər alimlər tədqiq etmişlər. S.Cəfərov qeyd edir ki, antonimlərin dildə yaranmasının əsas səbəbi bizi əhatə edəj aləmin ziddiyyətli olmasıdır [7, s.37]. R. Məhərrəmovanın antonimlərə verdiyi tərif xüsusi maraq doğurur: “Antonimlər zidd mənalar, anlayışlar bildiren sözlər deyil, eyni mənənin, eyni anlayışın müxtəlif əks cəhətlərini

qarşılaşdırma yolu ilə bildirən sözlərdir” [61, s.75]. Məsələn, *aşağı-yuxarı* kimi sözlər məkan bildirir.

Antonimlərin öyrənilməsi hər şeydən əvvəl onların əsasında duran mahiyyətin araşdırılmasını tələb edir. Antonimləri öyrənərkən çox zaman onların sərhədlərini müəyyənləşdirmək müəlliflərə çətinlik törətmişdir. Elə bu səbəbdən antonimlərin tip və forma məsələləri yaranmışdır.

Demək olar ki, antonimlər bütün dillərdə mövcuddur, lakin onlar müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir.

Antonimlər gündəlik nitqimizdə tez-tez istifadə olunan sözlərdir. Bu cəhət onların praktik əhəmiyyətini göstərir. Digər bölmələrdə antonimlər haqqında müəyyən qədər izahlar verilsə də Linqvistika antonimləri daha dərin tədqiq edən bir bölmə hesab edilir.

Antonimlərdən düzgün istifadə etməmək nitqdə anlaşılmazlığa və mədəni qarşıdurmalara səbəb ola bilər. Buna görə də antonimlər dilçilik və psixologiya kimi sahələrdə də böyük rola malikdir.

Antonimlər leksikoqrafiya sahəsində də vacib rol oynayırlar. Dilçilik sahəsində antonimlər, sözlərin formalaşması, eyniköklü antonim cütlərin yaradılması ilə ingilis dilini zənginləşdirən vasitə kimi tanınırlar. Ədəbiyyat sahəsində də antonimlərdən obrazların daxili aləmini açmaq, hadisələrin gedişini göstərmək və s. üçün geniş istifadə olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, antonimlər gündəlik ünsiyyətimizin mühüm hissələrindən biridir. Antonimlər cümlələrin və onların strukturlarının mənasını fərqləndirir.

Əksmənalı sözlər danışmaq üzləri arasında bərabər şəkildə işlədilmir. Çünki sözlərin əksəriyyətində keyfiyyət xüsusiyyətləri asanlıqla müəyyən olunur, bəzi hallarda az da olsa ziddiyyət özünü büruzə verir: *wide-narrow*; *strong-weak* və s.

Antonimlik kateqoriyası real gerçəkliklə bağlı olub dilin leksik-semantik sistemində daxil olur. Təbiətdə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən müxtəlif əşya və hadisələr vardır və əks anlayışlar antonimləri yaradır.

M.R.Lvov ziddiyyətlərin iki növü olduğunu vurğulayıb: kontrar və komplementar ziddiyyət. Kontrar ziddiyyət zamanı iki növ anlayışın arasına üçüncü

anlayış da daxil olur. Məsələn, quru-yaş-nəm. Komplementar ziddiyyətdə isə iki anlayış arasına üçüncü anlayış daxil ola bilmir. Bunun əsas səbəbi iki anlayışın bir-birini tamamlaya bilməsidir. Məsələn, doğru-yalan və s. [33, s. 307, 311].

M.R.Lvovdan fərqli olaraq C.Layonz ziddiyyətlərin üç tipini müəyyənləşdirib: antonimlik, konversivlik və tamamlama. C.Layonz belə hesab edirdi ki, bu tiplərin hər birinin əsasında ziddiyyətin müxtəlif formaları dayanır [51, s. 19].

Dilin bəzi sözlərində qarşılıqlı ziddiyyət və inkarlıq mövcuddur. Həmin sözlərdən biri doğru olduğu halda digəri yalan olur. C.Layonzun tamamlanma prinsipində də bu inkarlıq məsələsi ortaya çıxır. Hər zaman inkar təsdiqə qarşı durur. Təsdiq və inkarın qarşılaşdırılması nəticəsində antonimiya hadisəsi baş verir. Məsələn, doğru-yalan, təsdiq-inkar və s. İnkər hər zaman ikinci qütbə dayanır. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, antonim özü də ikinci qütbə dayanmış olur [42, s.486].

İnkərlik hökm, antonimlik isə söz səviyyəsində mövcud olur. Antonimlik leksik-semantik kateqoriyaya daxil olduğu halda, inkərlik qrammatik kateqoriyadır. Dilçilikdə antonimlik inkəri aydınlaşdırma prosesində üzə çıxan bir kateqoriya kimi müəyyənləşdirilir. Antonimlər leksikologiyanın əsas tədqiqat obyektlərindən biri kimi öyrənilir. Leksikologiyada biz sözləri bir-biri ilə qarşılaşdırsaq da bu sözlərdən biri digərini inkər etmir. İnkərlik antonimlərdən fərqli olaraq dilin daha yüksək yarusunda yer alır.

Bununla yanaşı bəzi sözlər də mövcuddur ki, qarşılaşdırıldığı zaman bir-birini inkər edir. Bu da C.Layonzun tamamlanma prinsipi ilə bağlıdır. Məsələn, “Tomas isn’t married” və “Tomas is single”, yəni “Tomas evli deyil” və “Tomas subaydır” cümlələrində birincinin doğru olmasından ikincinin doğruluğu da üzə çıxır. Birinci cümlənin inkərdə, ikinci cümlənin təsdiqdə olması onların eyni zamanda doğruluğuna səbəb olur. “Subay” və “evli” sözləri ailə vəziyyətini bildirir və bir-biri ilə antonimlik təşkil edir. Bu sözlər bir-birini qarşılıqlı tamamlayır. Şəxs evlidirsə, deməli subay deyil və ya əksinə. Verilmiş birinci cümlədə inkərlik kateqoriyasının işlənməsi əslində həmin cümləni digər cümlə ilə mənə cəhətdən eyniləşdirmiş olur [42, s.487].

C.Layonzun göstərdiyi üç tiptən biri də antonimiya adlanır. C.Layonz

göstərmişdir ki, antonimiyada dərəcələnmə mövcuddur. Dərəcələnmə müqayisənin əsasında yaranır. Müqayisə iki şəkildə aparılır: implisit və eksplisit. Eksplisit müqayisə zamanı cümlələr iki fərqli halda qarşılaşdırılır: 1) predmetlər müəyyən keyfiyyətə görə müqayisə edilir; 2) bir predmetin iki vəziyyəti müqayisə edilir. Məsələn, “Mənim boyum sənin boyundan hündürdür” cümləsi “sənin boyun mənim boyumdan balacadır” cümləsini təsdiq edir. Bu cümlələrdə istifadə edilmiş “hündür” və “balaca” sözləri bir-biri ilə əks münasibətdə olur.

“Mənim evim hündür deyil” cümləsi ilə implisit dərəcələnməyə nəzər yetirək. Burada dərəcələnmə “ev” anlayışının üzərində qurulub. Onun hündür və ya kiçik olması müxtəlif ölçülərdən asılı olur. Beləliklə, C.Layonz antonimlikdə dərəcələnmənin olduğunu və iki ziddiyyət arasında üçüncü halın da olduğunu vurğulamışdır. Üçüncü hal kontrar əkslik tipi adlanır [42, s.488].

Antonim məsələsinin öyrənilməsi üçün əvvəlcə əkslik anlayışı araşdırılmalıdır. Müasir dilçilikdə antonimlər müxtəlif cəhətlərdən tam öyrənilməmişdir. Antonimlərin cüt şəklində qurulması, həmin cütlərin ifadə etdiyi mənanın yaxın və uzaq olması, hansı sözlərin əks mənasının olması və s. kimi məsələlərin tam araşdırılmaması bəzi müəlliflərdə fikir ayrılığına səbəb olur.

Antonimlər leksik-semantik kateqoriya olmaqla, demək olar ki, bütün dillərdə mövcuddur. Beləliklə, antonimlik məsələsini aydınlaşdırmaq üçün iki kriteriyadan istifadə olunur: leksik və semantik. Semantik cəhətdən ziddiyyət təşkil edən sözlərin hər biri antonim hesab edilə bilməz. Bəzi antonimlərin elə sinonimləri var ki, onların antonim kimi işlənmələri mümkün olmur, məsələn, *cəld* və *yavaş* antonimlərinin işlənməyi *sürətli* və *halsız* cütlüyünün işlənməyindən daha məqsədə uyğundur.

Antonimlər də feillər kimi işlənmə dərəcəsinə görə geniş yer tutur. Bu xüsusiyyət antonimiyaya aid edilir. Bununla yanaşı, feillərin antonimliyi daha az işlədilir. Məsələn, *to waste (israf etmək)-to save (qorumaq); to doubt (şübhələnmək)-to trust (inanmaq)* və s.

Antonimlərin özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri mövcuddur:

1. Antonimlər eyni nitq hissəsinə aid olur;
2. Sinonimlərdən fərqli olaraq antonimlər üslubuna, emosional çalarlıqlarına

görə fərqlənmirlər;

3. Antonimlər ikili müxalifət təşkil edir;
4. Antonimlərlə ifadə olunan anlayışlar əks və ya ziddiyyətli ola bilər.

Antonim anlayışı geniş məfhumdur, bu da o deməkdir ki, dildə yalnız sözlərin deyil, eyni zamanda ifadələrin də antonimliyi mövcud ola bilər.

Dünyada qalmasın nə *pislik*, nə *şər*,

Yaxşılıq insana bir sənət olsun. (Səməd Vurğun) [62, s.8].

Made *weak* by time and and fate, but *strong* in will

To *strive*, to seek, to find and not to *yield* (Alfred Tennyson) [74].

Göstərilmiş bu nümunədə “pislik” və “yaxşılıq”, həmçinin “weak”-“strong”, “strive”-“yield” sözləri əks mənə ifadə edir, buna görə də bu sözlər antonim hesab olunur.

Antonim sözlərlə antonimlik funksiyası daşıyan sözlər arasında təzadlıq baxımdan oxşarlıq olsa da, fərqliliklər də mövcuddur:

1. Antonimə nisbətən antonimlik anlayışı daha genişdir. “Antonim” anlayışı sözlərin mənası ilə əlaqədardır, “antonimlik” anlayışı isə antonim olmayan sözlər, təzadlı situasiyalar ilə ifadə olunur.

2. “Antonim” anlayışı zaman, məkan, kəmiyyət və keyfiyyətlə daha çox bağlıdır. “Antonimlik” isə söz və söz birləşmələri ilə əlaqədardır. Burada təzadların oxşar və fərqli cəhətləri nəzərdə tutulur.

3. Antonimlər əks, antonimlik isə həm əks, həm də zidd cəhətlərlə əlaqəlidir.

Yaranma üsullarına görə antonimlər iki qrupa bölünür: 1) bizi əhatə edən real aləmdə mövcud olan ziddiyyətli sözlərin qoşa işlədilməsi ilə yaranan antonimlər, məsələn, yaxın-uzaq, qoca-cavan və s.; 2) yeni sözlərin yaradılması ilə, müsbət sözlərlə mənfi mənalı sözlərin qarşılaşdırılması və leksik şəkilçilərin vasitəsilə əmələ gələn antonimlər, məsələn, təmiz-çirkli və s.

Dilimizdə mövcud olan antonimlər mənşə baxımından bir-birindən fərqlənir. Bu antonim sözlər müxtəlif yollarla yaranmışdır.

Azərbaycan dilinin leksikologiyasında antonimlərin iki yaranma üsulu göstərilmişdir: öz dilimiz hesabına yaranan antonimlər və başqa dillərdən keçən

antonimlər.

Öz dilimizin daxili imkanları hesabına yaranan antonimlər bir sıra üsullarla əmələgəlmişdir:

1. Təbii yolla yaranan antonimlər. Bu qrupa daxil olan sözlər dilimizin formalaşmağa başladığını vaxtdan etibarən təbiətdəki zidd mənalı sözləri təsvir etmək üçün yaranmışdır, məsələn, ağ-qara, əyri-düz.

2. Bir sadə və düzəltmə sözdən əmələ gələn antonimlər, məsələn, boş-dolu, kasıb-varlı.

3. Yalnız düzəltmə sözlərdən ibarət antonimlər, məsələn, alqı-satqı.

Başqa dillərdən keçən antonimlər dedikdə biz digər bir dildən alınan sözlərlə yaranmış antonimləri nəzərdə tuturuq. Bu qrupa daxil olan antonimlərin də bir sıra əmələgəlmə yolları var:

1. Əsl Azərbaycan sözü ilə alınma sözün ziddiyyət təşkil etməsi, məsələn, yorğun-gümrah.

2. Yalnız başqa dillərdən keçən sözlərin ziddiyyətlik təşkil etməsi, məsələn, obyekt-subyekt.

Dil vahidinə görə isə antonimlər bir neçə qrupa bölünür: antonim morfemlər, antonim sözlər, antonim birləşmələr və antonim cümlələr.

Antonim sözlər quruluşuna görə üç növə bölünür: sadə antonimlər (gecə-gündüz, acı-şirin), düzəltmə antonimlər (yaxşılıq-pislik, maraqlı-sıxııcı), mürəkkəb antonimlər (tez-tez—gec-gec).

Antonimlər məna növünə görə üç yerə bölünürlər: leksik antonimlər, qrammatik antonimlər və üslubi antonimlər.

Leksik antonimlər formaca müxtəlif, mənacə əks və heç bir şəkilçi qəbul etmədən düzələn sözlərdir. Məsələn, cavan-qoca, yaxşı-pis və s.

Qrammatik antonimlər sözlərə leksik, yəni sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla düzəlir. Məsələn, enişli-yoxuşlu.

Üslubi antonimlər isə mətnin məzmununa görə təzad bildirən sözlərdir. Məsələn, tülkü-aslan, canavar-dovşan və s.

Antonimlər dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə böyük bir töhfə vermişdir. Dilimizdə mövcud olan mürəkkəb sözlərin bir qismi məhz antonimlərin hesabına yaranmışdır, məsələn, *alqı-satqı*, *al-ver*, *az-çox* və s. Bizi əhatə edən aləmdə əşyaların, hərəkətlərin ziddiyyətli olması antonimlərin yaranmasına şərait yaradır. Ətraf aləmdəki bu ziddiyyətlər antonimlər vasitəsilə izah olunur. Buna görə də bu amillər antonimlərin yaranmasında əsas rol oynayır. Söz yaranarkən onun antonimi də yaranır, əks halda insan yaxşını pisdən, azı çoxdan ayıra bilməzdi.

Feilin inkarlıq kateqoriyasının şəkilçisi olan -ma, -mə vasitəsilə düzələn sözlər antonim kimi təqdim edilir. Məsələn, *al-alma*, *bil-bilmə* və s. Belə sözlər mənə baxımından ziddiyyət təşkil etsələr də, şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəldikləri üçün qrammatik baxımdan antonim hesab olunurlar.

Dildə mövcud olan atalar sözləri və məsəllərin əksəriyyəti təzadlıdır. Atalar sözləri və məsəllərin dilin ən qədim dövrlərini əks etdirdiyini nəzərə alsaq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, əksmənalı sözlər də dilin yarandığı andan etibarən mövcuddur.

Antonimlər əşya və hadisələrin qarşılaşdırılmasının hafizədə dərk olunması nəticəsində yaranır. Sözüün antonim xarakter daşması üçün ilk növbədə məfhumun əks cəhətlərinin qarşılaşdırılması əsas götürülür. Dildə müxtəlif mənalar ifadə edən sözlər, inkarlıq bildirən ifadələr qarşılaşdırıla bilər, lakin hər qarşılaşdırılma antonimlik ola bilməz. Sözüün antonim olması üçün əşya və hadisələrin keyfiyyət və əlamətləri qarşılaşdırılmalıdır.

Antonim sözlər üçün əsas şərtlərdən biri onun müxtəlif köklü sözlərə malik olmasıdır. Eyni köklü sözlər antonim hesab oluna bilməz, məsələn, *dadlı-dadsız* sözləri ziddiyyət təşkil etsə də, antonim hesab edilə bilməz. Çünki inkar şəkilçisi ilə düzələn eyniköklü sözdə sözüün kökü deyil, məhz ona əlavə olunan şəkilçi əks mənəni ifadə edir.

Antonimlər bədii ədəbiyyatda özünəməxsus çalarlıqlar yarada bilmə xüsusiyyəti ilə seçilir. Şair və yazıçılar antonimlərdən öz əsərlərinin bədii-estetik təsir gücünü artırmaq məqsədilə istifadə edirlər. Antonimlər əsərdə personajların nitqinə canlılıq

bəxş edir, emosional, kontrastlı təsir yaradır. Müəlliflərin əsərlərində antonimlər bir sıra üslubi məqsədlər üçün işlədilir:

a) Antonimlər vasitəsilə təbiətin obrazlı şəkildə təsviri:

Gəl, **qışa “zəhrimar”, yaza “can”** demə

Qışın dəhşətləri **yaz** içindədir [70, s.30].

Göstərilən bu nümunədə “qış” və “yaz” sözləri bir-biri ilə nisbi antonimlik təşkil edir. “Zəhrimar” və “can” sözləri bir-biri ilə semantik münasibətdə olmasalar da, müəllif öz əsərində bu sözləri məharətlə bir-birinə qarşı qoymuş və əks mənə yarada bilmişdir.

b) Antonimlər əsərlərdə zaman və məkan anlayışları verərək dilin təsir gücünü artırır.

Birinin **başlanğıcıdır**

Birinin **sonu** [59, s.31].

c) Bədii əsərdə iştirak edən personajların psixoloji vəziyyətini göstərmək üçün antonimlərdən istifadə olunur.

ç) Əsərdə iştirak edən obraz və ya baş verən hadisələrə aid əlamətləri qiymətləndirmək üçün antonimlərdən istifadə olunur. Məsələn: Fon Valterin balaca boyuna nisbətən başı çox böyük görünürdü (M. İbrahimov “Gələcək Gün”).

d) Cəmiyyətin aşağı və yuxarı təbəqələrini təsvir etmək, obrazların dünyagörüşünü, savadını oxucuya nümayiş etdirmək üçün antonimlərdən istifadə oluna bilər. Məsələn: “Mənim ən böyük varım, dövlətim sevgidir. Mən yoxsulam, lüt və çılpağam, lakin bu yoxsulluğumla hakimlərdən, ağalardan daha varlıyam” (M. İbrahimov “Çandranın məhəbbəti”).

Antonim sözlərin tarixindən danışarkən onların bədii ədəbiyyatda təzad yarada bilmə xüsusiyyətini də vurğulamalıyıq. Antonim sözlərdən daha çox şeirlərdə təzad yaratmaq üçün istifadə olunur. Bu hadisə antiteza adlanır. Antiteza bədii ədəbiyyatda istifadə olunan kontrast fikirlərdir. Antiteza daha çox antonimlərlə ifadə olunur, lakin hər bir antiteza antonim hesab oluna bilməz. Bu zaman bədii nitqdə fikri daha təsirli ifadə etmək üçün anlayışlar, obrazlar qarşılaşdırılır. Həm ingilis, həm də Azərbaycan qədim və orta əsr ədəbiyyatlarında antitezalardan daha geniş istifadə olunmuşdur:

Aslanın erkəyi, dişisi olmaz;

It was the best of times, it was the worst of times.

Göstərilən bu nümunədə “erkək” və “dişi”, eyni zamanda “best” və “worst” antonimlə ifadə olunan antitezadır.

Antitezanı gücləndirmək üçün iki əsas üsuldən istifadə olunur: 1) müxtəlif təkrarlar; 2) sintaktik paralelizm.

Müxtəlif təkrarların istifadəsi ilə gücləndirilən antiteza antimetabola adlanır. Antimetabola mətn başlıqlarında daha geniş istifadə edilir. Antimetabola qarşı tərəfin fikrini cəlb etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, *eat to live, not live to eat*.

Antonimlərin üslubi vasitələrindən biri də antifraza hesab olunur. Antifrazalardan istehzalılıq yaratmaq üçün istifadə edilir.

Antitezanı antonimlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər mövcuddur. Antiteza eyniköklü sözlərlə ifadə oluna bilər, lakin antonimlər müxtəlif köklü olmalıdır. Antonimlər sabitdir, antiteza isə mətnlə bağlı olduğu üçün dəyişir. Antonimlər ümumi xarakter daşıyır, antiteza isə daha fərdidir.

Antonimlərdən danışarkən bədii nitqdə istifadə olunan oksimoronları da qeyd etmək lazımdır. Oksimoron bir-birinə zidd olan iki və ya daha çox sözdən ibarət nitq şəklidir. Oksimoronlar qeyri-adi, bir-birinə zidd fikirləri ifadə edir. Oksimoron yunan sözü olub, “oxys” iti, kəskin, “moros” isə axmaq, dəli deməkdir. Bu iki termin bir arada işləyəndə oksimoronun hərfi mənası “ağıllı-dəli” mənasını verir. Oksimoronlar antonimlərin əsasında yaranaraq təzadlı fikirlər ifadə edir. Oksimorondan əsasən bədii ədəbiyyatlarda fikri obrazlı şəkildə ifadə etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, səssizliyin səsi, gerçək yalanlar, yaşayan ölü, gecənin aydınlığı və s.

Oksimoronun dahilərindən biri Uilyam Şekspir hesab olunur. O, “Bir Yay Gecəsi Rəyası” əsərində *“faciəli şadyanahıq; isti buz”*, həmçinin “Romeo və Culiət” əsərində *“loving hate”* kimi sözlərdən istifadə etməklə oksimorondan məharətli bir şəkildə faydalanmışdır.

Oksimoron bədii ədəbiyyatda obrazların nitqini qüvvətləndirmək, hadisələrə emosional münasibət bəsləmək üçün işlədilir.

Antonimlər mətndə ahəngdarlıq yaradır. Onlar dildə mövcud olan obyektler arasındakı ziddiyyətləri aşkara çıxarır və güclü müqayisə yaradır. Bu səbəbdən yazıçılar öz əsərlərində antonimlərdən istifadə etməyə meyilli olurlar, çünki antonimlər əsərləri obrazlılıq baxımından ifadəli edir.

Antonimlərin üslubi imkanları təzadlarla yekunlaşmır. Antonimlər mətn daxilində obrazların xarakterini oxucuya nümayiş etdirir, həmçinin əsərdə dəqiqləşdirici rol oynayır. Məsələn, *right-left*, *down-up* kimi sözlər mətn daxilində məkan münasibətlərini bildirir. Eyni zamanda mətndə zaman mənalı antonimlər də işlənir. Belə antonimlər əsərdə baş verən hadisələrin ardıcılığını göstərir. Məsələn, *at the beginning-in the end* və s.

Bəzən antonimlər dildə leksik birləşmə şəklində meydana çıxırlar. Məsələn, "*uşaqdan-böyüyə hər kəs sevinirdi*" cümləsində *uşaq* və *böyük* sözləri leksik birləşmə şəklində işlədilib. Antonimlərin bu cür işlədilməsi nitq konnotasiyası adlanır.

Atalar sözləri qısa fikirlərdən ibarət bir dil formasıdır. Atalar sözlərinin daxilində antonimlər işlənə bilər. Bu zaman antonimlər dilə lakoniklik, yığcamlıq bəxş edir. Məsələn, "*Tələsən təndirə düşər*" atalar sözünün ingilis dilində ekvivalenti "*More haste, less speed*" atalar sözü hesab oluna bilər.

Məşhur yazıçılar, şairlər atalar sözlərində antonimlərdən məharətlə istifadə etmişlər. Məsələn, "*Sevgi bütün qatı ürəkləri yumşaldır*". Bu nümunədə antonimin işlənməsi cümlənin qurulmasında bir nizam yaratmış olur. Bu nizam həm görünüş, həm səslənmə baxımından harmoniya yaradır.

Antonimlər müxtəlif dilli əsərlərdə, mətnlərdə, poeziyalarda, nitq və atalar sözlərində xüsusi rol oynayır. Mətnlərdə istifadə edilən antonimlər vasitəsilə oxucular müəllifin niyyətini, onun nə demək istədiyini daha yaxşı anlayır və qiymətləndirirlər.

Antonimlərin öyrənilməsi sırf dilçilik səviyyəsində qalmamalıdır. Antonimləri öyrənməklə biz dildən necə istifadə etməli olduğumuzu, dil qabiliyyətimizi inkişaf etdirmiş olarıq.

Antonim məsələsini sırf dilçilikdə öyrənmək üçün hər şeydən əvvəl onun əlamətlərini və meyarlarını müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu məsələlər dilçilik

tarixinin əvvəllər diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biridir. Lakin antonimlərin linqvistikada yetəri qədər öyrənilmədiyi barədə fikirlər hələ də mövcuddur. Bunun əsas səbəbi antonimlərin müəyyənləşdirilməsi üçün meyarlara fərqli münasibətlərin olmasıdır. Başqa bir səbəb isə antonimlərlə bağlı tədqiqatlarda fikir və mülahizələrin araşdırılmasına maraq göstərilməmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, antonim meyarlar haqqında məsələlər dilçilikdə çoxdan mövcud olmuşdur. Antonimlərin müxtəlif dillərdə müqayisəsi zamanı biz görürük ki rus dilçiliyində antonim kriteriyaları anlayışından istifadə olunur. Azərbaycan dilində isə biz kriteriya anlayışını meyar anlayışı ilə əvəz etmişik.

Antonimlərin kifayət qədər öyrənilməməsinin və antonimlərə münasibətdə aşkara çıxan fərqli səbəblərdən biri də tədqiqat materiallarının müxtəlif dillərdə olmasıdır. İngilis dilində aparılmış tədqiqatlar ingilis, rus dilində aparılmış tədqiqatlarda rus materialı əsas götürülmüşdür. Antonimlərin müəyyənləşdirilməsi üçün meyarlar müxtəlif dillər əsasında təhlil olunmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, antonimlərlə bağlı tədqiqat işlərində müqayisəli məsələlər ortaya çıxır:

1. Antonimlər müxtəlif şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatların bir qisminə antonimlərlə bağlı tərif verilir, digər qisminə təyinedici izah verilir, başqa bir qisminə isə antonimlər ümumi şərh olunmadan istifadə olunur.

2. Tədqiqatçılar antonimlərin eyniköklü və müxtəlif köklü sözlər olması ilə bağlı ortaq bir qərara gələ bilmirlər.

3. Antonimlərin semantikasi dar, nisbi geniş və geniş olmaqla üç hissəyə bölünür.

Antonimlərə verilən təriflər məsələlərə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşır. Bu yanaşmalar daha çox leksik, leksik-qrammatik, semantik istiqamətlərdə özünü büruzə verir. Antonimlərə eyni istiqamətdə baxan tədqiqatçıların fikirlərində oxşarlıq özünü göstərir.

Bəzi tədqiqatçıların antonimlərə verdikləri təriflər təkrar və ya oxşar ola bilər. Bu təriflər içərisində müəyyən əlamət, xassə, xüsusiyyətlər əsasında fərqlənənlər də

mövcuddür. Təriflərdəki bu müxtəliflik mövcud olan təriflərin əlaqələndirilməsini, kompleksləşdirilməsini tələb edir.

Antonimlərin təyini ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddür. Bu fikirləri iki qrup əsasında sistemləşdirmək olar.

1. Antonimlər əks mənalı və ziddiyyətli sözlər kimi təyin olunur. Bu fikrə əsasən aparılmış tədqiqatlarda müəyyən olunur ki, bir çox mənbələrdə eyni fikir səslənir: *“Antonim sözü yunan dilindən götürülmüşdür, anti-zidd, onoma-ad deməkdir. Antonimlərin deyilişi və yazılışı müxtəlif olur, əks mənalı ifadə edir”*. Antonimlər ümumi və əhəmiyyətli semantik əlamətlərinə görə bir-birinə qarşı qoyulur.

2. Antonimlərə verilən təriflərin bir qisminə antonimlərin həddləri müəyyənləşdirilir və antonimlər əsas əlamətlərinə görə eyniləşdirilir.

V.N.Komissarov ikinci qrup tərfi verənlərdən biridir. O, antonim məsələlərini ingilis dili materialı əsasında araşdırmışdır və antonimliyin iki meyarını qeyd etmişdir: antonim kontekstlər və leksik işlənmə sahəsinin eyniliyi. Komissarov qeyd edirdi ki, söz nitqdə daimi olaraq əkslik və ziddiyyət ifadə etmək üçün işlənsə, həmin söz antonimdir [37, s. 10].

V.N.Komissarovun qeyd etdiyi antonim kontekst meyarı diqqəti cəlb edir. O, antonim sözlərlə yaranan birləşmələri antonim kontekst kimi başa düşür. Antonimlərin təyini ilə bağlı üçüncü qrup fikirlər də mövcud olur ki, burada antonimlərin xüsusiyyətləri, yaranma və işlənmə üsulları qeyd olunur. Antonimləri təyin edərkən əsas məsələ onların öyrənilməsi üçün vacib olan kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsidir. Bu zaman antonimlər nitq, psixoloji cəhətdən müəyyən təriflərdə öz əksini tapmalıdır. Antonimlərlə bağlı tərif elə qurulmalıdır ki, müxtəlif dil materiallarında eynilik öz əksini tapsın. Çünki antonimlər bütün dillərdə mövcuddür.

Antonimlərə verilmiş tərifləri təhlil etdikdən sonra onlara daha dəqiq tərif vermək mümkündür. Antonimlər obyektiv gerçəkliyin əks tərəflərini ifadə edən nominativ dil vahidləridir.

Antonimlər assosiativ əlaqələrin yaranmasında mühüm rol oynayır. Antonimlər həm də yeni söz öyrənmək üçün yaxşı vasitə hesab olunur. Bu səbəbdən ingilis dilində mövcud olan antonimlər xüsusi diqqətə layiqdirlər. Antonimlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, sözlərin çoxmənalılığının inkişafında mühüm yer tutur. Antonimik ziddiyyət həm şifahi, həm də yazılı ünsiyyətdə əsas rol oynayır. Antonimlər həm də dilin qrammatik səviyyəsi ilə əlaqəlidir. Bununla yanaşı, leksik antonimiya dil səviyyəsində tam şəkildə dilin leksik qatında təmsil olunur.

1.2. Nitqdə antonimlərin müxtəlifliyini şərtləndirən amillər

Dildə mövcud olan sözlərin bir qismi bir-biri ilə mənə əlaqələrinə malik olur. Bu əlaqələri müəyyənləşdirmək üçün sözləri qarşılaşdırmaq, müqayisə etmək lazım gəlir. Geniş yayılmış tərifə əsasən antonimlər leksik vahidlərin semantik münasibətlərinin tipi olmaqla əks mənalı sözləri ifadə edir.

Bəzi tədqiqatçılar “antonim” və “antonimlik” anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmişlər. Onlar antonimi mənalarında ziddiyyət olan sözlər kimi, antonimliyi isə sözlər arasındakı ziddiyyət kimi müqayisə etmişlər. Sözlər arasındakı əks mənə münasibəti antonimlik, əks mənalı söz isə antonim hesab edilir.

Antonimliyə verilən təriflər daha çox mənə arasındakı ziddiyyətə əsaslanır. Bəzi təriflərdə əksmənalı sözlər, bir-birinin əksi olan sözlər antonim adlandırılır. Bu fikirlər isə antonimlərə dəqiq tərif verməyi bacarmır. Bunun əsas səbəblərindən biri bundan ibarətdir ki, bu fikirlər ziddiyyət məfhumunu dəqiq izah edə bilmir. Məsələn, isti və soyuq sözləri dərəcələnen antonimlərə aid olduğu halda, ölü və diri sözləri tamamlayıcı antonimləri ifadə edir. Digər bir səbəb isə təriflərin antonim cütlüklərinin işlənmə üslublarının nəzərə alınmamasıdır. Həmin təriflər sadəcə antonim sözlər arasındakı təzadı ifadə edir. Məsələn, isti/soyuq, ölü/diri sözləri əks mənə ifadə edir. Lakin bu sözlərin qrammatik xüsusiyyətləri, işlənmə üslubları barədə dəqiq məlumat verilmir.

Sözün antonim olması üçün müxtəlif şərtlər mövcuddur. Birinci şərt bundan ibarətdir ki, bir məhfumun fərqli cəhətləri ifadə olunmalıdır. Bu zaman bir əşya və hadisəyə aid əks cəhətləri ifadə edən sözlər antonim hesab oluna bilər, məsələn, dağ-dərə.

Bir məhfumun əks cəhətlərinin qarşılaşdırılması ikinci şərt hesab oluna bilər. Lakin qarşılaşdırılan hər bir söz antonim hesab oluna bilməz. Sözlər qarşılaşdırıldığı zaman onların semantik baxımdan mövcudluğu əsas amillərdən biridir.

Antonim sözlər üçün digər bir şərt onların leksik birləşmə ilə bağlı olmasıdır. Məsələn, “şirin” və “acı” sözləri meyvə, məcazi mənada isə “həyat” sözü ilə əlaqəyə girərək birləşmə ifadə edə bilər. Bəzən bu sözlər əlaqəyə girə bilmir.

Antonimlər üçün dördüncü şərt onların müxtəlif köklü olmasıdır. Yalnız müxtəlif köklü sözlər antonim hesab oluna bilər.

Antonimlərin eyni kökdən olan sözlərdən düzəlməsi barədə fikirlər mövcuddur. Tədqiqatçılar bu barədə müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Onların bir qismi qrammatik inkarlardan bəhs etmişlər.

Bu münasibətə nəzər saldıığımız zaman antonim sözləri quruluşuna görə sadə, düzəlmə, mürəkkəb olmaqla üç yerə bölürük.

Antonimlərin eyniköklü və müxtəlifköklü olmaqla qruplaşdırmaq üçün onların şəkilçilər vasitəsilə düzəldiyini qeyd etməliyik.

Antonimliyin əsasını təşkil edən sözlər keyfiyyətin və əlamətin əksliyi ilə formalaşır. Bu tip antonimlər eyniköklü və müxtəlifköklü olur. Məsələn, *alive-dead*; *advantage-disadvantage*; *duzlu-duzsuz*; *acı-şirin* və s. Bu antonimlər özləri də eyni və müxtəlif ölçü xüsusiyyəti bildirdiyi üçün bir neçə qrupa bölünürlər. Eyniköklü və müxtəlifköklü antonimlər keyfiyyət, istiqamət bildirirlər.

Antonimlər üçün digər bir şərt onların eyni nitq hissəsinə aid olmasıdır. Əgər antonimlərdən biri feildirsə, mütləq digər antonim də feil olmalıdır. Məsələn, girmək-çıxmaq.

Antonimlər üçün əsas şərtlərdən biri də antonimlik bildiren sözlərin hər birinin sinonim və omoniminin olmasıdır.

Elə antonimlər də mövcuddur ki, tərəflərdən birinin iki antonimi olur. Məsələn, “acı” sözünün antonimi “şirin” sözüdür. “Şirin” sözünün isə digər bir antonimi də mövcuddur, o da “turş” sözü.

Demək olar ki, əsas nitq hissələrinin hər birində biz antonimlərə rast gəlirik:

1. İsimlərdən ibarət antonimlər. İsim olan antonimləri tədqiq etdiyimiz zaman görürük ki, mücərrəd isimlər konkret isimlərə nisbətən daha çox antonimlik xüsusiyyəti daşıyır. Məsələn, sevgi-nifrət, sevinc-kədər və s. Xüsusi isimlərdə isə antonimlik yoxdur.

2. Sifətlərdən ibarət antonimlər. Bu antonimlər, əsasən, keyfiyyət və əlamət bildirir: qalın-nazik, tərs-düz və s.

3. Feillərdən ibarət antonimlər. Bu qrup antonimlər hal, vəziyyət bildirir: almaq-satmaq, aparmaq-gətirmək və s.

4. Zərflərdən ibarət antonimlər. Bu kateqoriyaya daxil olan antonimlər zərfin daha çox zaman və tərz-i-hərəkət növləri ilə ifadə olunur: gec-tez, əvvəl-sonra və s.

Say və əvəzlilərdə antonimlik çox az bir şəkildə özünü göstərir.

İstər bədii ədəbiyyatda, istərsə də məişət üslubunda antonim sözlərdən geniş istifadə olunur. Antonim sözlər dilə lakoniklik, yığcamlıq və konkretlik bəxş edir.

Antonimlər ifadə etdiyi mənalara görə bir neçə növlərə bölünürlər:

1. İnsanın xarakterini təsvir edən antonimlər: yaxşı-pis, xəsis-əliaçıq, optimist-pessimist, çalışqan-tənbəl və s.

2. Təbiət hadisələrini təsvir edən antonimlər: soyuq-isti, qaranlıq-aydınlıq və s.

3. Zaman anlayışını ifadə edən antonimlər: gec-tez, gecə-gündüz və s.

4. Yer bildirən antonimlər: ora-bura, şimal-cənub, irəli-geri və s.

5. Əlamət və keyfiyyət bildirən antonimlər: dolu-boş, böyük-balaca və s.

H.Həsənov semantik qarşılaşdırmanın müxtəlif aspektlərdən təsnifini antonimlərin mənşəcə, quruluşca növlərinə görə, dil vahidlərinə görə, mənə növləri və nitq hissələrinə görə bölmüşdür. O, əkslik dərəcəsinə görə, mənaca bir-birinə tam ziddiyyət təşkil edən mütləq antonimləri mənaca bir-birinə tam əks olmayan nisbi antonimlərdən fərqləndirmişdir [12, s.112]. H.Həsənovun mənə növünə görə

bölgüsünə əsasən dildə antonimlik ifadə edən sözlər leksik, qrammatik və üslubi antonimlər olmaqla üç qrupa ayrılır.

Formaca müxtəlif, heç bir şəkilçi qəbul etmədən bir-birinə tam əks olan sözlər leksik antonimlərdir. Məsələn, *qoca-cavan, təzə-köhnə* və s.

Sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə yaranan antonimlər qrammatik antonimlərdir. Məsələn, *dağlıq-dərəlik, ağıl-qaralı* və s.

Dildə antonimlik funksiyası olmayan, sadəcə müəyyən bir mətn daxilində ziddiyyətləşən sözlər isə üslubi antonimlərdir. Məsələn, *tülkü-aslan*.

Ümumilikdə üç hal əlaqəsi mövcuddur: eynilik əlaqəsi, əhatəlilik əlaqəsi və ziddiyyət əlaqəsi. Antonimlik ziddiyyət əlaqəsini bildirir.

Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi antonimliyin üç əsas tipi mövcuddur: dərəcələnmə bilən antonimlik, tamamlama antonimliyi və təzad antonimliyi.

Dərəcələnmə antonimlik ümumi antonimlik hesab edilir. Məsələn, isti/soyuq, hündür/alçaq kimi antonimlər dərəcələnmə antonimlərdir. Dərəcələnmə antonimlər daha çox sifətlərdən təşkil olunmuşdur. Dərəcələnmə antonimlərin üç səciyyəsi mövcuddur. Bu tip antonimlər dərəcələnilirlər və dərəcə baxımından bir-birindən fərqlənirlər. Birinci səciyyədən belə aydın olur ki, biz bir şeyi inkar etdiyimiz zaman digərini yetəri qədər təsdiq etmirik. Məsələn, uzun və qısa sözlərinin hər ikisinin müqayisə və üstünlük dərəcələri mövcuddur: daha uzun/daha qısa, ən uzun/ən qısa. Bu səbəbdən, uzun olmamaq qısa olmaq mənasına gəlmir və ya əksinə. Bu nümunədən belə nəticəyə gəlirik ki, dərəcələnmə antonimlər dərəcə baxımından fərqlənirlər. İkincisi, bu antonimlər müxtəlif normalara uyğun olaraq dərəcələnilirlər.

İkinci səciyyə bu mənaya gəlir ki, bir məfhumu “böyük”, digərini “kiçik” adlandırmaq üçün dəqiq xüsusiyyətlər mövcud deyil. Buna görə də ikinci səciyyə dəqiq deyil, nisbidir. Bu tip antonimlər müxtəlif normalara əsasən dərəcələnilirlər. Üçüncü səciyyə o deməkdir ki, antonimlərin “işarəsiz” adlanan tərəfi digər tərəf üçün örtük rolunu oynayır. “İşarəsiz” tərəf digərinə nisbətən daha çox işlənir. Məsələn, ingilis dilində “neçə yaşınız var?” cümləsini soruşmaq istədiyimiz zaman “how old are you?” demək “how young are you?” cümləsini işlətməkdən daha məqsəduyğun hesab edilir.

Tamamlayıcı antonimlərin üç xarakteristikası mövcuddur: birincisi, bu tip antonimlər semantik sahəni tam yarıya bölmə xüsusiyyətinə malikdirlər; ikincisi, tamamlayıcı antonimlər nisbi deyil, dəqiqdir; üçüncüsü, tərəflər arasında örtük mövcud deyil.

Tamamlayıcı antonimlər dərəcələnen antonimlərdən fərqli olaraq nisbi deyil mütləqdir. Məsələn, kişi və qadın sözləri həm insan, həm də digər canlılarda cins kateqoriyasını bildirir və dəyişmir. İnsanın yuxulu olması ilə heyvanın yuxulu olması eynilik təşkil edir. Oyaq/yuxulu, canlı-ölü, qız/oğlan kimi antonimlər tamamlayıcı antonimlərə daxildir.

Birinci xarakteristikaya əsasən, tamamlayıcı antonimlər dərəcələnen antonimlərdən fərqli olaraq müxtəlif semantik sahəni deyil, eyni semantik sahəni bölüşür. Tamamlayıcı antonimin əsas mahiyyəti bundan ibarətdir ki, onlar bəzi sahələri iki qrupa ayırırlar, qruplardan birinə uyğun gəlməyən məfhum mütləq bir şəkildə digərinə uyğun gəlir. Məsələn, kişiliyin inkarı qadınlığın təsdiqi, qadınlığın inkarı isə kişiliyin təsdiqi hesab olunur. Tamamlayıcı antonimlərdə müqayisə və üstünlük dərəcələri yoxdur.

İkinci xarakteristika ondan ibarətdir ki, tamamlayıcı antonimlərdə norma dəqiqdir, yəni kişi və qadın sözləri insan və heyvanlarda dəyişmir.

Üçüncü xarakteristikada qeyd etdiyimiz kimi tamamlayıcı antonimlərdə örtük rol oynayan tərəf yoxdur.

Antonimliyi üçüncü tipi təzad antonimliyidir. Alıcı-satıcı, müəllim-şagird kimi antonim cütlüklər təzad antonim hesab olunur. Onlar bir-biri ilə əks əlaqəyə girirlər. Məsələn, X Y-nin xəstəsidirsə, Y X-in həkimidir.

Antonimlər nitqdə istifadə olunaraq fikri daha dəqiq ifadə edir. Antonimlər nitqi daha inandırıcı edir. İnsanlar öz fikirlərini ifadə etmək antonimlərdən istifadə edirlər.

Antonimlər özlərinin ümumi mənaları ilə birgə tərs formada ola bilərlər. Bu da o deməkdir ki, burada ziddiyyət deyil, məzmunlar təcrid əlaqələrinə aid olur. Məsələn, səhər (morning) sözü gündüz (afternoon) və ya gecə (night) demək deyil. Burada bir sözün inkar edilməsi, digərinə semantik ekvivalentliyin olması zəruri hesab edir. Bu qrupa daxil olan sözlərə rəngləri də misal göstərə bilərik. Məsələn, al qırmızı və

qırmızı arasındakı əlaqə hiponimiya hesab edilir.

Bütün rənglərin bir-biri ilə əks mənada olması fikri heç də doğru deyil. Qırmızı və qara arasındakı əlaqə də hiponimiyadır. Polisemiya daha çox sinonimlərlə izah edilir. Məsələn, gözəl sözü və cazibə sözü bir-biri ilə fərqli mənada işlədilə bilər. *Good-looking* sözü *gözəl*, *cazibədar* mənasında işləndiyi halda, *good* sözü yalnızca *gözəl*, *yaxşı* mənasında işlədilir.

Polisemiya bəzi hallarda antonimiya ilə də analiz oluna bilər. Ümumilikdə, tam şəkildə fərqli mənaya malik olan sözlər antonimlik mənasını formalaşdırmır. Məsələn, kitab, qələm sözlərinin antonimliyi yoxdur. Antonimlər bəzən məzmun daxili mənaları da fərqləndirə bilər.

Hər bir dildə elə antonimlər mövcuddur ki, onlar daim bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Məsələn, *yer-göy*, *ağ-qara* və s.

Dil və nitq baxımından antonimlər bir neçə qrupa bölünürlər:

-Eyniözlü fəaliyyətdə olan antonimlər. Bu tip antonimlər özü də iki yerə bölünür: fəaliyyət və əks fəaliyyəti bildirən antonimlər. Məsələn, *qalxmaq-oturmaq*, *almaq-satmaq*; *buy-sell*, *stand-sit* və s.

-Fəaliyyətin varlığını və ya yoxluğunu bildirən antonimlər. Məsələn, *yanmaq-sönmək* və s.

Dilin yaruslarına əsasən antonimlərin başqa bir qrupu ortaya çıxır: 1) leksik antonimlər; 2) qrammatik antonimlər.

Leksik antonimlər leksik cəhətdən təcrid olunan antonimlərdir. Qrammatik antonimlər isə qrammatik cəhətdən ziddiyyətin əmələ gəlməsi ilə yaranır. Qrammatik antonimlər inkar şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Məsələn, *böyük-küçük*, *gəlmək-getmək*, *come-go* leksik, *ağıllı-ağılsız*, *yatmaq-yatmamaq*, *respectful-irrespectful* sözləri isə qrammatik antonimlər hesab olunur. Leksik antonimlər müxtəlifköklü sözlər əsasında yaranır.

Güclü-gücsüz, *mərd-namərd* kimi sözlər qrammatik antonimlər hesab olunur. Bu cür antonimlər müxtəlifköklü deyil, eyniköklü sözlərə inkarlıq şəkilçiləri artırmaqla düzəlir. Bəzi tədqiqatçılar bu sözləri antonim hesab etmirlər.

Antonimlərin daha iki növü vardır ki, onlar da dil və nitq antonimləridir. Dil antonimləri uzual, nitq antonimləri okkazional adlanır. Uzual antonimlər dil sistemində mövcud olur. Okkazional antonimlər isə müəyyən mətn daxilində, situasiyada ortaya çıxan antonimlərdir. Okkazional antonimlərə daha çox bədii əsərlərdə, atalar sözlərində, ədəbiyyat nümunələrində rast gəlinir.

Antonimlərin başqa bir tipi də mövcuddur ki, burada sözdaxili ziddiyyət özünü göstərir. Ziddiyyət leksik və sintaktik vasitələrlə meydana çıxır. Bu tip daxili antonimlərə enantiosemiya deyilir. Enantiosemiya bir sözün müxtəlif mənalarının bir-birini inkar etməsi nəticəsində meydana çıxır. Bu tip antonimlik qeyri-məhsuldar hesab olunur. Burada bir sözün fərqli mənaları qarşılaşdırılır. Məsələn, **yaman** sözü *pis* və *çox yaxşı* mənada əksmənəlik ifadəsinə xidmət edir.

1. **Yaman** (*pis*) *gün görməyəsen, oğul.*
2. *Hər yaman (çox yaxşı) yer ki, olur-yaxşılardan mənzilidir.*

Həmçinin ingilis dilində “*fast*” sözü həm “*sürətli*”, həm də “*hərəkətsiz*” mənasında işləyə bilər.

Daha bir nümunəyə diqqət yetirək, **son** sözü dilimizdə *axır*, *nəyinsə qurtaracağı*; onun əksi isə *ən yeni* mənasını verir.

1. *Onun gəldiyi gün son (axır) gün olmadı.*
2. **Son** (*ən yeni*) *xəbərlər efirdədi.*

Başqa bir nümunəyə diqqət yetirsək görürük ki, ingilis dilində “rent” sözü iki fərqli mənada işlənir: 1-“to purchase the use of something” (bir şeyin istifadəsini almaq); 2-“to sell the use of something” (bir şeyin istifadəsini satmaq).

1. The landlord rents her apartment in the city to a young couple.

2. Depending on how much money you want to spend, you can rent a room from the landlord.

Dildə avtomatik antonimiya adlı bir anlayış mövcuddur. Avtomatik antonimiya bir sözün iki ziddiyyətli mənaya sahib olduğu söz semantikasının əsas anlayışlarından biridir. Mittendorfa görə, antaqonim və Yanus sözü olaraq adlandırılan avtomatik antonim bir-biri tamamilə zidd olan iki mənəli bir sözdür [53, s.204]. Bəzi tədqiqatçılara görə, avtomatik antonim mikro səviyyədə mənə ziddiyyətini ifadə edən

bir növ polisemiyaadır. Murphy-ə gəldikdə, avtomatik antonimiya ümumdünya tərəfindən tanınmayan və bir leksik vahidin ziddiyyət təşkil edən iki hissəyə sahib olduğu bir vəziyyətə aiddir [54, s.204].

Bir avtomatik antonim müxtəlif kontekstlərdə əks mənaları verə bilən bir sözdür. Məsələn:

Sanction(sanksiya)=penalty(cəza)

Sanction(sanksiya)=permission(icazə)

Avtomatik antonimiya bir növ antonimdir, lakin fərqli yazılan və tələffüz edilən iki sözün ziddiyyət təşkil etdiyi antonimlərdən fərqlənir. Avtomatik antonimya mənə çoxluğuna çox yaxındır, lakin çox mənalı bütün əks sözlər avtomatik antonim deyildir.

Dilin leksik-semantik paradigması inteqrasiyaedici və diferensiyaedici sxemlərin qarşılıqlı münasibəti əsasında yaranır. Leksik sistemdə bir-biri ilə paradigmatik münasibətdə olan sözlərin fonosemantik cəhətdən öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fonosemantika etimologiya, tipologiya, tarixi müqayisəli dilçilik ilə əlaqəlidir.

Fonosemantik xüsusiyyət omonim, sinonim, antonim paradigmaların bir qismində özünü daha aşkar, digərlərində qismən az göstərə bilir. Fonosemantik amillərin antonimlərdə daha aşkar üzə çıxmaq ehtimalı böyükdür. Məlum məsələdir ki, antonim paradigma qarşılaşdırılan anlayışlar arasındakı ziddiyyətlərdən yaranır. Antonim cütlərdə həm inteqrasiyaedici, həm də diferensiaedici semlər mövcuddur. Onların arasında semantik münasibət semlər nəticəsində ortaya çıxır.

Dilçilikdə inteqrasiya birləşmə, yaxınlaşma, yanaşma mənalarında işlənir. Diferensiasiya isə ayrılma, uzaqlaşma mənalarını ifadə edir. Deməli, inteqrasiyaedici sem sözləri semantik baxımdan bir-birinə yaxınlaşdırırsa, diferensiaedici sem sözləri bir-birindən uzaqlaşdıran komponenti nəzərdə tutur. “Get” və “gəl” sözlərində diferensiaedici semlərə nəzər yetirək. “Get” feili müəyyən nöqtədən uzaqlaşmağı, “gəl” feili isə müəyyən nöqtəyə yaxınlaşmağı nəzərdə tutur. Hər iki feil üçün çıxış və giriş nöqtəsinin eyniliyi aşkardır. Bu, diferensiaedici semin birincisi hesab olunur. Hərəkətin başlanğıc (get) və son (gəl) nöqtəsi hərəkətdə olan şəxsə nəzərən əks istiqamətləri ifadə edir. İnteqrasiyaedici semlər giriş və çıxış nöqtələrinin eyniliyinin

əlaqəsi zamanı aşkara çıxır. “Acı” və “şirin” sözlərinin hər ikisi dad xüsusiyyətinə aid olsalar da, bu sözlər eyni zamanda dadın əksliyini ifadə edir. Deməli, sözlərin dad xüsusiyyətini bildirməsi inteqrasiyaedici semi, əksliyi ifadə etməsi isə diferensiaedici semi bildirir.

Fonosemantika səslə mənə arasındakı uyğunluğa əsasən müəyyənləşir. Bu səbəbdən antonimlərin eyni samit və saitlərlə formalaşması mümkün deyil. Əgər bu hal baş verərsə, fonosemantika aradan götürülmüş olar. Əslində, dildə bu şəkildə mövcud olan antonimlər yoxdur.

Dadlı-dadsız, yağlı-yağsız kimi sözlərdə köklərin eyniliyi fonosemantik münasibəti ifadə etmir. Burada -lı və -sız şəkilçiləri arasında qarşılaşdırma mümkün hesab olunur. Antonimlik və fonosemantiklik münasibətləri bu şəkilçilər əsasında axtarmaq lazımdır. Şirin-acı, doğru-yalan kimi cütlərə isə başqa aspektdən yanaşmaq lazım gəlir.

Dilimizdə “a” səsi ilə başlayan və aşağıyı bildirən semlər mövcuddur. Məsələn, *aşağı, alt, ayaq, axmaq* və s.

“Ər” və “arvad” sözləri bir-biri ilə müəyyən əlamətlərə görə qarşılıq təşkil edir və bu tərəflər arasında əkslik özünü göstərir. Bu sözlərdə cins münasibətinə əsaslanan semantika özünü göstərir. Hər iki sözdə ailə münasibətini tamamlama xarakteristikası mövcuddur. Bu sözlər arasında konversivlik özünü göstərir.

“Ər” və “arvad” sözlərini antonim cütü hesab etsək, fonosemantik baxımdan onlar arasındakı klasterləri də müəyyənləşdirməliyik. Klaster müəyyən səslərin birləşərək yaxın mənalı sözlər yaratması əsasında yaranır. Məsələn, Azərbaycan dilində “ər” sözünün klasterini müəyyənləşdirmək üçün “ərdəm”, “ərik”, “ərp” və s. kimi sözləri seçmək lazımdır. “Ər” sözü qədim türk mənşəli, “arvad” isə ərəb mənşəli sözlərdir. Buna görə də fonosemantik təhlik üçün ər-qadın cütünü götürmək lazım gəlir.

Antonimlərin fonosemantik təhlili üçün müxtəlif cütlərdən istifadə etmək lazımdır. Antonim paradigması əks mənalı sözləri ifadə edir. Onların semantik qarşılaşdırılmasında və diferensiasiyasında ümumi cəhətlər mövcuddur. Antonimlik münasibətlərinin əsasında yalnız leksik deyil, həm də fonosemantik ziddiyyət

dayanır.

Bəzi tədqiqatçılar antonimlərin qruplaşması zamanı konversiyaların da əhəmiyyətini xüsusi vurğulayırlar. Konversiyalar C.Layonzun əsərində daha dəqiqliklə ifadə olunmuşdur [51, s.256]. “Konversiya” termini latın dilində “dəyişmə, çevrilmə” mənasını verən “conversio” sözündən əmələ gəlmişdir. Konversiv antonimlər dedikdə isə birbaşa və dəyişikliyə uğramış zidd mənaları ifadə edən sözlər başa düşülür. Məsələn, “müəllim tələbədən imtahan götürür” və “tələbə müəllimə imtahan verir”.

Konversiv antonimlərlə bağlı dəqiq fikir olmadığı üçün bəzən bu antonimlər müəyyən dərəcədə anlaşılmazlığa səbəb olur. Konversiv antonimlərin antonimiya daxilində sərhədlərinin müəyyənləşdirilməməsi onların daxilinə fərqli qarşılaşdırılmaların əlavə olunmasına şərait yaradır. Məsələn, konversiv antonimlərə “almaq-satmaq”, “itirmək-axtarmaq” kimi antonimlərlə yanaşı, “cavan-qoca” kimi antonimlərin daxil edilməsi qəbul edilməzdir. Çünki, “cavan-qoca” antonim cütü kontrar antonimlərə nümunədir.

Konversiv antonimlərlə bağlı aparılan tədqiqatlar onu göstərir ki, bir çox dilçilər bu növ qarşılaşdırmaları antonimiyanın bir hissəsi hesab etdiyi halda, digərləri konversivləri antonim hesab etmir. C.Layonz konversiyaları əsl antonim hesab etmirdi. Lakin o, kontrar antonimləri, kontradiktor və konversiv antonimləri meqa semantik qrupa daxil edirdi [51, s.256]. M.A.Kronqauz da öz növbəsində konversivləri sinonim, antonim, hiponim hesab etmirdi [40, s.180]. İ.M.Kobzeva da həmçinin hiponimiya və konversivləri fərqləndirmiş və konversivlərin qrupunu müəyyənləşdirmişdir [36, s.72]. Bir sözlə, bir çox tədqiqatlarda konversivlərdə sistem xarakterli semantik korrelyasiyanın olduğundan bəhs olunur.

Bəzi tədqiqatçılara görə “ər-arvad”, yəni “ərə getmək-arvad almaq” kimi sözlər antonim hesab olunsada konversiv qruplara daha çox uyğun gəlir. Nəticədə dilçilər konversiyaları ayrıca semantik münasibət kimi səciyyələndirməyə çalışsalar da onların antonim olduğu qənaətinə gəlirlər.

Konversiyalar antonim hesab olunsalar da onlar antonimin digər növlərindən özünəməxsus “fon”a görə fərqlənirlər. Konversiyalarda rəng, zaman, məkan kimi

mənalar tam eyniləşdirilməsə də, tendensiyanın paralelliyini inkar etmək olmaz. Məsələn, “içəri-çölə” antonimi vektor olduğu halda, “altında-üstündə” qarşılaşdırılması konversiv hesab olunur.

Konversiyalar haqqında N.F.Alefirenkonun mövqeyi də xüsusi maraq doğurur. O, konversiv antonimlərin daha mürəkkəb əlaqədə olduğunu qeyd edir və konversiya və antonimiya hadisələrinin oxşarlığı barədə fikirlər söyləyir. Alefirenko konversiyalarla antonimlərin fərqi qeyd edir. Onun fikrincə, konversivlər antonimlərdən ən az ikivalentli olmağı ilə fərqlənir [30, s.224]. Bununla belə, o, iki semantik hadisə arasında oxşarlıq olduğunu qeyd edir.

Konversivlik məsələsinə V.P.Konetskaya da toxunmuşdur. O, konversiyaları antonimlərdən fərqləndirərək qeyd edir ki, konversiyalarla antonimlərin fərqləndirici xüsusiyyəti əks istiqamətə malikdir, buna görə də konversiyalar antonimiyanın xüsusi növü hesab olunur [39, s. 32].

Azərbaycan dilçiliyində konversiv antonimlər haqqında kifayət qədər tədqiqat aparılmamışdır. Azərbaycan dilçiliyində antonimlər daha çox quruluş xüsusiyyətlərinə və mənə qruplarına görə təsnifat edildiyi üçün burada konversiv antonim anlayışına rast gəlmək olduqca çətindir.

H.Həsənov konversiyaları antonimlərə aid edərək Azərbaycan dilinin antonimlər lüğətini tərtib etmişdir. O, tərtib etdiyi lüğətdə bir sıra sözlərin antonimiyadan kənarında araşdırılmasının mümkünsüzlüyünü vurğulamışdır. H. Həsənov alan-satan, ər-arvad, məğlub-qalib kimi sözləri antonimlər lüğətinə daxil etmişdir. Lakin o, konversiv antonimləri bir qrup şəklində araşdırmamış və onları dilin leksik sisteminin semantik qatının təhlilinə cəlb etməmişdir [15, s.110-113].

Konversiyalar situativ ortaqlığa malik olan əks mənalı sözləri özündə birləşdirə bilər. Konversivlik sadəcə semantik sfera ilə məhdudlaşan bir hadisə deyil. Konversiyaların sözyardıçılığı və qrammatik konversivlər kimi növləri mövcuddur.

Qrammatik konversiyalar eyni sözün müxtəlif qrammatik formaya malik olan sözləri əks etdirir, məsələn, bəna ev tikir-ev bəna tərəfindən tikilir. Sözyardıçıcı konversivlər daha çox şəkilçilər vasitəsilə yaranır, məsələn, udmaq-uduzmaq.

Deməli konversivlik hadisəsi antonimiya hadisəsinin alt qrupuna aid edilən bir prosesi ehtiva etmir. Bununla yanaşı, onların tərəflərinin, hərəkət və əlamətlərinin situativ əlaqəliliyə və ya eyni bir prosesə cəlb olunma xüsusiyyəti antonimlərdən kənarlaşdırılması baxımından uğurlu yanaşma hesab edilmir.

Konversiyalardan bəhs edərkən onların növ kateqoriyasını da vurğulamaq lazım gəlir. Bəzi konversiyalar “eyni situasiyaya aid olan, müxtəlif tərəfləri səciyyələndirən predikat sözlər” kimi başa düşülür. Məsələn, göndərmək-göndərilmək.

Konversiyalardan bəhs edərkən belə nəticəyə gəlirik ki, konversiya hadisəsi dil sistemində bir sıra səviyyələri əhatə edə bilən “əvəzlənmə” prosesidir. Konversiyaların antonimlərin xüsusi altqrupu kimi qeyd edilməsi vacib məsələ hesab olunur. Konversiv antonimlərdən yaranan antonimik cütlüklərin qeyri-konversiv mahiyyət kəsb edir. Məsələn, “arvad-kishi” konversiv antonim olduğu halda “arvadlıq-kishilik” kimi cütlərdə situativ ortaqlıq axtarmağa ehtiyac duyulur. Nəticədə konversiv antonimlər antonimiyanın bir hadisəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

II FƏSİL

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ANTONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Antonim leksik vasitə kimi

Antonimlik bütün dünya dillərində mövcud olan universal dil hadisəsidir. Ənənəvi olaraq antonimlər bir-birinə əks olan mənə ifadə edən sözlərdir, lakin dilçilikdə antonimlərin təyini barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, obyektiv aləmdə zidd əşya və hadisələr mövcud deyil, həmin əşya və hadisələrin semantik cəhətləri antonimlərin yaranmağına səbəb olur.

Semasiologiyada antonimlər leksik və üslubi baxımdan tədqiq olunur. Bəzən dilçilik sahəsində antonim məhfumu düzgün şərh olunmur və antonimlik anlayışı ilə bərabərləşdirilir. Buna səbəb əşya və hadisələrə məxsus daxili və xarici ziddiyyətlər arasındakı fərqli xüsusiyyətlərdir.

Qeyd olunduğu kimi əşya və hadisə arasında xarici və daxili ziddiyyət mövcuddur. Fərqli əşya və hadisələrə aid ziddiyyət xarici, əşya və hadisənin özünün daxilindəki ziddiyyət isə daxili ziddiyyətdir. Daxili ziddiyyət zamanı bir əşya və hadisənin cəhətləri qarşılaşdırılır.

Antonim sözlər müxtəlif məfhumları adlandırır. Bu zaman antonimlərdə iki xüsusiyyət üzə çıxır: əks və zidd xüsusiyyətlər.

Zidd xüsusiyyətlər qarşılaşdırıldığı zaman bir-birini inkar edir. Əks xüsusiyyətlər isə fərqli olaraq bir-birini inkar etmir. Antonimləri tədqiq edən zaman daha çox əks xüsusiyyətlərə üstünlük verilir.

Dilçilikdə antonimlər mütləq və nisbi olmaqla iki yerə bölünür. Mütləq antonimlər dedikdə, tam, leksik, qəti antonimlər, nisbi antonimlər dedikdə isə, natamam, şərti, üslubi antonimlər nəzərdə tutulur.

Mütləq və nisbi antonimlər sözlərin bir-biri ilə qarşılaşdırılma xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirilir. Məsələn, “ağ” və “qara” sözləri arasındakı antonimlik dərəcəsi ilə “yaşıl” və “qırmızı” arasındakı antonimlik dərəcəsi eyni deyil. “Ağ” və “qara” mütləq

antonim olduğu halda, “yaşıl” və “qırmızı” nisbi antonimlər hesab olunur:

Ağ köynəyin boynuna qara ləkə düşərdi.

Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, bir-birinə tam əks olan sözlər mütləq antonimlər, qismək əkslik təşkil edən sözlər isə nisbi antonimlərdir. Məsələn, acı-şirin, gecə-gündüz, yay-qış, xeyir-şər sözləri mütləq antonimlər, yaz-qış, qara-qırmızı kimi sözlər isə nisbi antonimlərdir.

İngilis dilində də mütləq və nisbi antonimlərə rast gəlmək mümkündür:

She is a modern girl, but her boyfriend is an old minded person.

If winter comes, can spring be far behind?

Nümunələrdə verilmiş “modern” və “old” sözləri mütləq antonim olduğu halda, “winter” və “spring” nisbi antonimlər hesab olunur.

Mütləq və nisbi antonimləri bir-birindən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur:

1. Mütləq antonimlər arasında uyğunluq var və bu antonimlər simmetrik xarakter daşıyır.

2. Mütləq antonimlər bir-birilə tam əks münasibətdə olurlar. Bu səbəbdən mütləq antonimlər əşya və hadisələrə eyni baxımdan yanaşırlar. Məsələn, “Bir an içində həm **yaxın**, həm də **uzaq** oluram” cümləsində **yaxın** və **uzaq** sözləri mütləq antonimlərdir. Nisbi antonimlər isə əşya və hadisələrə müxtəlif baxımdan yanaşırlar.

3. Mütləq antonimlərdə tərəflərin ayrı-ayrılıqda sinonimləri mövcuddur, lakin nisbi antonimlərdə sinonimlər olmur. Məsələn, hündür-alçaq. “Hündür” sözünün “yüksək”, “alçaq” sözünün isə “kiçik” kimi sinonimləri mövcuddur.

4. Mütləq antonimlərin hər iki tərəfinə leksik şəkilçi artırdığımız zaman antonimlik funksiyası dəyişmir. Məsələn, acı-şirin, acılıq-şirinlik və s.

5. Mütləq antonimlərdə təzadlıq, kontrastlıq nisbi antonimlərlə müqayisədə daha güclüdür. Nisbi antonimlər isə dildə müxtəlif emosionallıq, ekspressivlik ifadə edir.

Son dövrlərdə antonimlər barədə aparılmış tədqiqatlar onlar haqqında standart yanaşmanın sərhədlərini aşmağa nail olmuşdur. Belə ki, əvvəlki tədqiqatlar mütləq və nisbi antonimlərin yetərsizliyinə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən antonimlərin

müxtəlifliyi təsnifatlara bölünməyə başlandı. Yəni, nisbi antonimləri tam zidd anlayışları ifadə edən antonimlərlə-mütləq antonimlərlə eyniləşdirmək heç də doğru olmazdı. Məsələn, ölüm həyatı istisna edir, buna görə də sağlamlıqla bir arada mümkün ola bilməz. Lakin ağ və qara rəngləri bir-biri ilə tam ziddiyyət təşkil etdiyi halda onların arasında qradasiya mövcuddur (black (qara)-brown (qəhvəyi)-grey (boz)-white (ağ)).

Dildə nisbi olmayan, lakin tam şəkildə ziddiyyət də təşkil etməsi mümkünsüz olan antonimlər mövcuddur. Bu tip antonimlər daha çox insanın gündəlik həyat tərzindən götürülmüşdür. Belə antonimlər “praqmatik antonimlər” adlanır. Məsələn, *foot (ayaq)-head (baş)*; *land (yer)-sky (göy)*; *fire (od)-water (su)* və s.

Morfoloji xüsusiyyətlərinə görə antonimlər iki yerə bölünür: müxtəlif köklərdən ibarət **tam antonimlər** və inkar şəkilçilərinin köməyi ilə yaranan **düzəltmə antonimlər**. Antonimlərin bu növləri daha çox ingilis dilinə xasdır, məsələn, *happy-unhappy*, *kind-unkind* və s.

Sifət antonimlərin iki növü mövcuddur: sərhədsiz antonimlər və məhdud antonimlər. “Wide” və “narrow” kimi sərhədsiz antonimlər miqyasın əks qütblərini əhatə edir və buna görə də verilən sahənin az və ya çox konseptual məzmununa sahibdir. Onlar bir-birinə əks istiqamətdə yerləşirlər, yəni intensivləşdikdə miqyasın əks istiqamətlərində bir-birindən uzaqlaşirlər:

The bandpass filter can be **wide** or **narrow** depending on the desing.

“Dead” və “alive” kimi məhdud antonimlər digər növü bildirir. Mütləq olduqları mənasında bir-birini tamamlayır və bəzi konseptual sahəni iki ayrı hissəyə bölürlər. Məsələn, “She is dead” cümləsi “she is not alive” mənasını verir və ya əksinə.

Antonimiya, adətən, uzun-qısa, sürətli-yavaş kimi bir ölçülü sifətlər kontekstində nəzərə alınır, burada intuitiv olaraq müsbət tərəf çox ölçülərə malik olan obyektlərə istinad edir, məsələn, uzun, mənfi isə böyük ölçüdə olmayan varlıqlara istinad edir, məsələn, qısa. Uyğun olaraq, antonimiyanın sintaktik inkar nəzəriyyəsinə görə, “qısa”, “yavaş” kimi antonimlər sözlərin məntiqi formasında gizlənmiş dərəcə-inkar operatoru tərəfindən əmələ gəlir. Biz “dangerous” (təhlükəli), “dissimilar” (bənzərsiz), “dirty” (çirkli), “sick” (xəstə) kimi sözləri mənfi antonimlər hesab

etməyə meyl edirik. Bunun əksinə olaraq, “safe” (təhlükəsiz), “identical” (eyni), “clean” (təmiz), “healthy” (sağlam) kimi sözləri də müsbət olaraq qiymətləndiririk. Müsbət antonimlərin ölçüləri universal kəmiyyət vasitəsi ilə birləşdirilmişdir. Bunun əksinə olaraq, mənfi antonimlərin ölçüləri ekzistensial kəmiyyət vasitəsilə inteqrasiya olunur.

Neqativ antonimlərin məntiqi cəhətdən pozitiv antonimlərin cütü olduğunu hesab edən nəzəriyyə, ölçülərdəki kəmiyyət göstəricisinin gücünün antonim cütlüklərdə sisteməlik olaraq dəyişəcəyini proqnozlaşdırır. Məsələn, “sağlam” sayılmaq üçün hər bir ölçüdə sağlam olmaq lazımdır və “xəstə” “sağlam deyil”ə bərabərdirsə, “xəstə” sayılmaq üçün ən az bir ölçüdə sağlam olmamaq lazım gəlir.

İngilis dilində antonimlər tədqiq edilərkən 1750 antonim cütünün olduğu vurğulanmışdır. Bu antonimlərin əksəriyyətini sifətlər təşkil edir. 1750 antonim cütündən təxminən 1031 cütü sifətlərə məxsusdur. Sifət antonimlərin 95%-i big/small kimi skalyar və dead/alive kimi skalyar olmayan cütlər daxil olmaqla dərəcələyə bilər. Qalan 5%-i isə dərəcələyə bilmir. Məsələn, abstract/concret, female/male.

Nominal anlayışları mücərrəd və konkret olmaqla iki qrupa ayırmaq olar. İsimlərin çoxu (71%) mücərrəd mənaları, qalanları isə (29%) konkret mənaları ifadə edir. Məsələn, victory/defeat, aggression/gentleness, absence/presence mücərrəd mənaları bildirdiyi halda, borrower/lender, buyer/seller kimi sözlər konkret mənaları ifadə edir.

Antonim feil cütlərinin əksəriyyəti məhdud hadisə və hərəkətlərlə bağlıdır. Məsələn, accept/reject, agree/disagree. Lakin diminish/increase, criticize/praise kimi skalyar antonim feillər də mövcuddur:

You must **diminish** your caloric intake.

The number of internet users **increased** during the 1990s.

Antonim feillərin yalnız bir neçəsinin sabit mənaları var: hate/love, like/dislike və s.:

Hate is not the first enemy of **love**.

Antonimlərdən danışarkən biz frazeoloji vahidlərin də antonimlik xüsusiyyətlərini qeyd etməliyik. Sözlərin antonimliyi leksik, frazeoloji vahidlərin

antonimlik xüsusiyyəti isə sintaktikdir. Frazeoloji vahidlərin hamısı antonimlik xüsusiyyətinə malik olmur, yalnız keyfiyyət bildirən frazeoloji birləşmələrin antonimliyi mövcuddur. Bir frazeoloji birləşməyə malik komponent digər frazeoloji birləşməyə malik olan komponentlə iki formada antonimlik təşkil edir; hər iki tərəfin komponentləri ya tam, ya da natamam şəkildə antonimlik səciyyəsi daşıyır.

Antonimlik funksiyası daşıya bilmə qabiliyyətinə görə frazeoloji vahidləri 3 qrupa ayıra bilərik:

1. Komponentlərindən birincisi antonim, digəri isə dəyişməyən frazeoloji birləşmə. Məsələn, ağ gün-qara gün, acı həyat-şirin həyat və s.

2. Komponentlərindən ikincisi antonim, birincisi isə dəyişməyən frazeoloji vahidlər. Məsələn, könül vermək-könül almaq, ayaq qoymaq-ayaq götürmək, evi yıxılmaq-evi tikilmək və s.

3. Komponentlərindən hər ikisi antonim olan frazeoloji vahidlər. Məsələn, xoşu gəlmək-zəhləsi getmək və s.

Antonim sözlər əvvəllər yalnız leksik və leksik-qrammatik zəmində öyrənilmişdir. Bildiyimiz kimi, mənə qrupuna görə sözlər omonim, sinonim, antonimlərə bölünürlər. Antonim qrupuna daxil olan sözlərin bir qismi başqa sözlərlə sinonim və ya omonim təşkil edə bilər. Məsələn, *qurd* həm sinonim, həm də omonimlik təşkil edir. *Canavar* sözü ilə sinonim, həşərat mənasını bildirdikdə isə omonimlik funksiyası daşıyır.

Bir qrup sözlər də mövcuddur ki, bunlar eyni zamanda həm omonim, həm sinonim, həm də antonim ola bilər. *Yaş* sözünü nümunə olaraq göstərə bilərik.

1. *Yaş* sözü omonimlik funksiyası daşıyır;
 - a) quru olmayan mənasında (yaş paltar);
 - b) təvəllüd mənasında: (insanın yaşı) işlənir.
1. *Yaş* sözü sinonimlik funksiyası daşıyır: yaş-nəm-höyüş.
2. *Yaş* sözü antonimlik funksiyası daşıyır: yaş-quru.

Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, dilimizdə mövcud olan sözləri konkret bir mənə qrupuna aid olmur. Bu sözlər şərti olaraq qruplaşdırılır.

Antonimlərin keyfiyyəti, əlaməti özünü fərqli dərəcədə göstərə bilər. Bu da o deməkdir ki, tall-short, yəni hündür-alçaq antonim cütündə boy anlayışı mənfi və müsbət kimi ifadə edilir.

İngilis dilində çoxmənalı sözlərin bir neçə antonimi mövcud ola bilər. Məsələn, “dull” sifətinin antonimləri “interesting”, “amusing”, “entertaining” hesab olunur.

Antonimlərdə ziddiyyət onların bir-birini istisna etməsini deyil, bir-birini şərtləndirməsinə səbəb olur. Buna görə də antonimlərin məna strukturunda həm inteqral, həm də diferensial semlər mövcuddur. İnteqral sem sözlərin müqayisəsi üçün əsas rol oynayır.

Antonimlərin əsas üslubi funksiyalarına əkslikləri ifadə etmək, təbiət hadisələrini, insan xarakterini təzadlı şəkildə təsvir etmək və s. aiddir. Əksliklər frazeoloji birləşmələrdə, atalar sözlərində də öz əksini tapır. Antonimlərin üslubi funksiyaları olduqca genişdir. Bir çox hallarda antonimlər əsərdə iştirak edən obrazların xarakterindəki ziddiyyətli məqamları aşkara çıxarır.

Frazeoloji antonimlərin öyrənilməsinə son dövrlərdə başlanılmışdır, buna baxmayaraq by sahədə kifayət qədər araşdırmalar aparılmışdır. Aparılmış bu tədqiqatlar frazeoloji antonimlərin mahiyyətini açmağa olduqca köməkçi olmuşdur.

Antonimlər fərqli sözlərlə ifadə olunur. Ümumiyyətlə leksik antonimlərdə fərqli köklərə malik sözlər və söz formalaşdırma şəkilçilərindən istifadə olunur. Bununla belə, ziddiyyətli və kökləri oxşar, lakin müxtəlif söz qurma morfemləri özünü göstərir. Bu morfemlərin hesabına bir-birinə bağlı antonim də yaranır. İfadənin bir hissəsi olan sözlərin bir komponenti sayəsində dəyər fərqi köçürmək mümkündür. Bu mövqedən zoonimik komponentli iki frazeoloji antonim qrupu ayırmaq olar:

1. Zoonimik komponentli frazeoloji antonim bütün tərkib hissələrin fərqləndiyi hissələrdən ibarətdir.

2. Zoonimik komponentli frazeoloji antonimlər müəyyən tərkibli fərqli sözlərdən ibarətdir.

Məsələn, *a spring chicken* frazeoloji birləşməsi gənc, təcrübəsiz birini təsvir edir. Lakin *an old bird* frazeoloji birləşməsi bacarıqlı insanı ifadə edir. Deməli, bu iki frazeoloji birləşmə antonim hesab edilə bilər.

İfadələrin quruluşu yalnız şərti olaraq xarakterizə edilə bilər. Ancaq frazeoloji vahidlərin quruluşunu nəzərə almaq lazımdır. Frazeoloji antonimlərdə söz məcazi mənada hərəkət edə bilər. Zoonimik frazeoloji antonimlərdə zoonimik komponentdəki ümumi mənə birbaşa deyil, dolayısı ilə ifadə olunur.

Frazeoloji birləşmələr adi sözlərdən keyfiyyət baxımından fərqlənir və sintaktik konstruksiya hesab olunur. Frazeoloji antonimlər sintaktik konstruksiyasından asılı olaraq eyni və müxtəlif quruluşlu ola bilərlər.

Eyni quruluşa malik frazeoloji antonimlərin komponentləri üst-üstə düşür. Məsələn, *in hot blood-in cold blood* və s.

Müxtəlif quruluşa malik frazeoloji vahidlərin tərkib hissələri üst-üstə düşür. Məsələn, *to ones teeth-when somebody's back is turned* və s.

Frazeoloji birləşmələrin sinonimliyi və antonimliyi hər zaman dilçilərin diqqətini cəlb edən məsələlərdən olmuşdur. İ.V.Arnold hesab edirdi ki, frazeoloji birləşmələrin tərkibini təşkil edən komponentlər bir-biri ilə antonim ola bilər. Bu komponentlər ya qismən bir-birinə uyğun gəlir, ya da ümumiyyətlə bir-birinə uyğun gəlmir. Bu birləşmələrə daha çox ingilis dilində rast gəlinir: *pretty as a picture-ugly as sin* (*şəkil kimi gözəl-günah kimi çirkin*) və s. [32, s.22].

İngilis dilində frazeoloji antonimlərin iki növü mövcuddur: struktur və semantik. İ.V.Arnold frazeoloji antonimləri bir neçə qrupa bölmüşdür:

1. Feili frazeoloji antonimlər: *to miss the bus- to explore every avenue*
2. Substantiv frazeoloji antonimlər: *a bed of roses-a bed of thorns*
3. Sifətdən əmələ gələn frazeoloji antonimlər: *as weak as water-as strong as a horse*
4. Zərfdən əmələ gələn frazeoloji antonimlər: *under the weather-up to the mark* [32, s. 22].

A.V.Kunin frazeoloji antonimləri bir neçə növə ayırır:

1. Hərəkət növlü: *loosen somebody's purse strings-tighten somebody's purse strings*.
2. "Başlamaq" və "bitirmək" növlü: *to put something on foot-to ring the curtain down*.

3. “Yaxşı”-“pis” növlü: *fair play-foul play* və s. [41, s.138].

Frazeoloji antonimlərin bir qismi insanın duyğularını, psixoloji vəziyyətini, istəklərini ifadə edir: *with a good grace-with a bad grace* və s.

Antonimlərin təsnifatı haqqında bir sıra dilçilər müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. A.V.Kunin belə hesab edirdi ki, frazeoloji antonimlər birüslublu və çoxüslublu olmaqla iki yerə bölünür [45, s.141]. Birüslublu frazeoloji antonimlər, adından da göründüyü kimi, bir frazeoloji üsluba aid olur və özünəməxsus ekspressivliyi, emosionallığı ilə digərlərindən fərqlənir, məsələn, *with a heavy heart-with a light heart*. Birüslublu antonimlər leksik tərkibinə görə qismən bənzər və ya fərqli ola bilər. Onlar ifadə xarakteristikalarına görə fərqlənmirlər.

Çoxüslublu frazeoloji antonimlər isə iki və daha artıq müxtəlif funksional üsluba aid olur, məsələn, *to lose heart-to keep one's chin*. Çoxüslublu frazeoloji antonimlər həm də müxtəlif üslublu frazeoloji antonimlər kimi də adlandırılır. Onların frazeoloji vahid tərkibində ortaq komponenti mövcud olmur. Bu cür ifadələrin mənasını lüğətin vasitəsilə başa düşmək olar.

Frazeoloji antonimlər antonim yuvalara, antonim cərgə və qruplarına daxildirlər.

1. Antonim komponentlər antonim yuvaların tərkibinə daxildir: *to be quick in the uptake-to be slow in the uptake*.

2. Antonim cərgələrin tərkibinə yalnız antonim mənalı komponentləri olan frazeoloji antonimlər daxildir: *as drunk as a lord-as sober as a judge*.

3. Antonim qrupların tərkibinə isə antonim komponentlər daxil olmur: *beat about the bush-to come to the point*.

Bəzi tədqiqatçılar frazeoloji vahidlərin antonimliyinə 5 əsas əlaməti olduğunu qeyd edirlər: 1) antonim frazeoloji vahidlərin eyni kateqorial mənaya aid olması; 2) eyni semantik-qrammatik qrupa mənsub olması; 3) antonim frazeoloji vahidlərin semantik strukturunda inkar semlərinin mövcud olması; 4) antonim frazeoloji vahidlərin bənzər leksik-semantik kateqoriyalara daxil olması; 5) antonim frazeoloji vahidlərin bəzi hallarda frazeoloji sinonimlərə malik olması.

Nəzərə almaq lazımdır ki, frazeoloji birləşmələr sinonimlik xüsusiyyəti daşıyarkən mütləq hər iki tərəf frazeoloji birləşmə olmalıdır.

İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin qədim zamanlardan yarandığı barədə fikirlər mövcuddur. Atalar sözlərinin yaranması isə daha çox xalq yaradıcılığı ilə bağlıdır. *An apple a day keeps the doctor away* kimi atalar sözləri keçmiş dövrlərdən zamanın sınağından keçərək bu günümüze qədər gəlib çıxmışdır.

Atalar sözlərinin tarixi olduqca qədimdir. Atalar sözlərində ziddiyyətli fikir yaratmaq üçün antonimlərdən olduqca məharətli şəkildə istifadə olunub. Antonimlərin atalar sözlərində istifadəsi onların yaranması və formalaşmasında böyük rol oynayıb. Məsələn, “*Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır*” atalar sözündə *gümüş* və *qızıl* kontekst daxilində nisbi antonim, eyni zamanda *danışmaq* və *susmaq* sözləri isə mütləq antonim hesab olunur.

Elə atalar sözləri mövcuddur ki, onlar antonim feillər vasitəsilə yaranır. Məsələn, “*nə əkərsən, onu da biçərsən*”; “*you will reap whatever you sow*” və s. *Əkmək-biçmək, gəlmək-getmək* kimi antonim sözlər atalar sözlərinin daxilində daha çox işlənir. İngilis atalar sözlərində də *come* və *go* cütü daha çox işlənir. Bu antonim cütü özünü müxtəlif atalar sözlərində bürüzə verir. Məsələn, *Easy come, easy go*.

Atalar sözlərində tamamlayıcı sözlərin işlənməsinə təsadüf olunur. Məsələn, *A son will learn from his father to make a living, a daughter will learn from her mother to cut clothes*. Verilmiş atalar sözündə *son-father, daughter-mother* tamamlayıcı antonimlər hesab olunur.

Antonimlər atalar sözlərinə özünəməxsus kəskinlik bəxş edir. Antonimlər vasitəsilə məfhumların ziddiyyətli səciyyəsi üzə çıxır. Bu səbəbdən üslubi fiqur kimi antonimlərdən geniş istifadə olunur.

Bəzən omonim və antonimlərdə sinonimlik özünü bürüzə verir. Bu da dilin rəngarəngliyinin göstəricisidir. Məsələn, “*dava*” sözünün iki antonimi mövcuddur: “*dərman*” və “*müharibə*” sözləri.

“*Gecə*” və “*gündüz*” sözləri antonim olsalar belə onların hər birinin ayrıca sinonimi mövcuddur. “*Gecə*” sözünün sinonimləri: zülmət, qaranlıq; “*gündüz*” sözünün sinonimləri: aydınlıq, işıq.

Antonimlərin üslubi funksiyalarını tədqiq edərkən, əsasən, eyni bir kateqoriyaya aid olan sözlər qarşılaşdırılır. Bu zaman antonim cütü təşkil edən hər bir söz eyni bir

üslubi kateqoriyaya daxil olur.

Qeyd etdiyimiz kimi, antonimlərin üslubi funksiyaları rəngarəng və müxtəlifdir. Antonimlər vasitəsilə sözlərə mənə vermək, vurğulamaq mümkündür. Antonimlər müəyyən nitq və ya mətnə ekspressivlik, emosionallıq bəxş edir. Cümlə daxilində və ya şifahi nitqdə antonim olmayan sözlərin ziddiyəti baş verə bilər. Bəzi sözlər sırf kontekstdə antonim hesab olunur.

Antonimlərin yeganə üslubi funksiyası təzad ifadə etmək deyil. Antonimlər vasitəsilə əşya və hadisələrin tamlığı, genişliyi öz əksini tapır. Dilçilikdə kontekstual antonim anlayışı da mövcuddur. Bu tip antonimlər bir-biri ilə əkslik əlaməti daşıyırlar. Kontekstual antonimlər müəyyən bir mətn daxilində əks olunan sözlərdir. Məsələn, *ay işığı-günəş işığı; bir gün-bütün həyat; it was the best of times, it was the worst of times* və s.

Kontekstual antonimləri, əsasən, yazıçılar, müəlliflər öz əsərlərində özləri yaratmış olurlar. Bu zaman onlar müxtəlif anlayışların əks cəhətlərini müəyyənləşdirir və nitqdə onlara qarşı çıxırlar. Mətn daxilində antonim cütlərlə yanaşı qarşılaşdırılan “*spring*” və “*winter*” sözlərinə də rast gəlirik. Məsələn, *spring hope, winter despair*. Bu sözlər ayrılıqda antonim cütü yarada bilmir, lakin müəyyən mətn, kontekst daxilində onlar qütbləşir və kontekstual antonim funksiyasını yerinə yetirirlər.

Antonim cütü yarada bilən sözlər keyfiyyət, məkan, zaman anlayışlarını ifadə edə bilər. Bu səbəbdən həmin sözlər insanların həyat fəaliyyətləri, onları əhatə edən obyektiv gerçəkliyə münasibətləri ilə bağlı olur.

Kontekstual antonimlər yalnız müəyyən bir mətn daxilində çalarlıq yaratmaq məqsədi ilə deyil, eyni zamanda hər hansı bir tarixi zamanda fikirlərin, ideologiyanın fərqliliyini də bildirir. Məsələn, müsavətçilər-bolşeviklər, sünni-şiə, Western Catholic Church-Eastern Orthodox Church, Classicism-Sentimentalism və s.

Gündəlik nitqimizdə də kontekstual antonimlərə rast gəlirik. Bu antonimlər daha çox mentalitetlə bağlı hesab olunur. Həm İngilis, həm Azərbaycan dillərində *mother-in-law (qaynana)-bride (gəlin)* sözləri kontekstual antonimlərdir.

Antonimiya hadisəsi semantik hadisə hesab olunur və bu hadisəyə paralellik məxsusdur. Bu da o deməkdir ki, antonimliyin mövcud olması üçün iki söz vacibdir və müəyyənləşdirilmiş bu iki söz qarşı-qarşıya qoyulur. Antonim sözlər təsdiq və inkar formada ola bilər. Hər bir inkarın təsdiqi və hər bir təsdiqin də inkarı olmalıdır. Təsdiq və inkarın qarşılaşdırılması müsbət və mənfinin, neqativlik və pozitivlik bildiren sözlərin qarşılaşdırılması deməkdir.

Antonimiya hadisəsi iki qayda arasındakı təzad, qayda-qanunların bir-birinə tərs düşməsidir. Antonimiya kəlməsi yunan mənşəlidir. Bu barədə İ.Kant özünəməxsus fikirləri ilə seçilir. Onun fikrincə, idrak prosesinin çətinliyi bir-birini rədd edən mühakimələri, yəni antonimləri meydana gətirir və onların hər biri həqiqi kimi sübut olunur. İ.Kant göstərir ki, antonimiyalar tezis və antitezislərdən ibarətdir. İ.Kantın bu fikirləri F.Hegelə böyük təsir göstərmişdir. Nəticədə, onun dialektikası antonimiyalar yolu ilə qurulmuşdur [71].

Nəzərə almaq lazımdır ki, antonim sözlərin linqvistik baxımdan təbiəti, onların leksik-qrammatik mənaları, üslubi imkanları aydınlaşdırılır. Antonimlər semantik cəhətdən vacib mövqedə durduğu üçün onların təyini zamanı bir-birinə qarşı qoyulan semantik əlamətləri müəyyənləşdirilməlidir. Antonimlərin semantikasının aşkara çıxarılmasında kontekstlərin tipləri özünəməxsus rol oynayır.

Azərbaycan və ingilis dillərində antonimlərin beş əsas kontekst tipini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Birinci tip sözün mənasının ümumiliyi ilə bağlıdır. Birinci tipdə antonim sözlər mətn daxilində həmcins üzvlər kimi işlənir. Məsələn, *good and bad rules; yaxşını və pisi bir-birindən ayırmaq* və s.

İkinci tipdə sözlər birbaşa olaraq qarşı-qarşıya qoyulur. Bu zaman da antonimlər həmcins üzv kimi çıxış edir. Məsələn, *I am alive, not dead. Mən ölməmişəm, sağam.*

Üçüncü tipdə alternativlik əsas götürülür. Məsələn, *right or left; səhv və ya doğru.*

Dördüncü tipdə kontekstlər təzadın köməyi ilə yaranır. Bu zaman qarşılaşdırılan sözlər eyni cümlə üzvü kimi çıxış edir. Məsələn, *Mən bilmirəm, o qayıdacaq ya qayıtmayacaq.*

Beşinci tipdə dəqiq struktur olmur, antonimlər birlikdə işlənir. Bu zaman sözlər fərqli üzvlər kimi bir cümlə daxilində və ya iki cümlə daxilində işlədilir. Məsələn,

Yoxlusu, ərbabı, şahı, gədanı

Tutmaz bir-birindən aralı dağlar [60, s.14].

Kontekstual antonimlik antonimlərin kifayət qədər öyrənilməmiş məsələlərindən biri hesab olunur. Bu dissertasiyada verilmiş nümunələr antonim olmayan sözlərin mətn daxilində qarşılaşdırılaraq kontekstual antonim yaratmasını sübut edir.

Antonimlər dildəki əşyanın, hərəkətin əks mənalarını aşkara çıxarır. İstifadə edilən antonimlər əşyaların ziddiyyətlərini və güclü əksliklərini, mənə fərqliliklərini göstərir. Yazıçılar antonimlərdən öz əsərlərində məharətlə istifadə etmişlər.

Antonimlər daha çox şeirlərdə geniş şəkildə istifadə olunur. Bununla yanaşı, dram əsərlərdə də antonimlər işlədilir. Belə antonimlərə görkəmli ingilis şairi Uiliam Şekspirin əsərlərində daha çox rast gəlinir. Şairin “Romeo və Cülyetta” əsərində antonimlər öz çoxluğu ilə seçilir. Məsələn, əsərdən götürülmüş “*My only love springs from my own hate!*” misrasında *love* və *hate* sözləri bir-biri ilə antonimlik təşkil edir.

“*Youth like summer morn, age like winter weather*” misrasında isə *youth* (gənc), *age* (yaşlı), *summer* (yay), *winter* (qış) sözləri antonimlərdir.

Antonimlər mənə çoxluğu və bəzi sözlərin xüsusiyyətlərinin tamamilə zidd olmasına səbəb olur. Bu ziddiyyət sözlərdə dəfələrlə özünü göstərir. Bəzi sözlərdə antonimlərin ziddiyyətlik dərəcəsi daha çox diqqət çəkir. Məsələn, “*Too early seen unknown and known to late!*” nümunəsində *early* (erkən)-*late* (gec), *unknown* (naməlum)-*known* (məlum) sözləri antonimliyi bildirir.

İngilis ədəbiyyatının ən qalmaqallı və uğurlu hesab edilən “Dorian Qreyin portreti” əsərində antonimlər xüsusi yer tutur. Burada Oskar Uayld ingilis dilində tez-tez işlədilən antonimlərdən istifadə etmişdir.

Məlum olduğu kimi, ingilis dilinin leksik-semantik sistemində antonimlər mikrosistem yaradaraq özünəməxsusluqları ilə seçilirlər. Əsərdə istifadə olunan antonimlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

Run away (qaçmaq)-*come* (gəlmək); *friend* (dost)-*enemy* (düşmən); *life* (həyat)-*death* (ölüm) və s.

Azərbaycan və ingilis dillərində mövcud olan antonimlər leksik və kontekstual olaraq iki yerə bölünmüşdür. Bu antonimlərin özləri də müəyyən səbəblərə görə bölünmüşdür. Antonimlərin leksik cəhətdən bölgüsü kontradiktor antonimlərin yaranmasına səbəb olur. Kontradiktor antonimlərin əsas xüsusiyyəti sözlərin bir-birini istisna etməsi və kontrar antonimlərdən fərqli olaraq burada aralıq mövqeyin olmamasıdır. Məsələn, “The **evil** that men do lives after them; the **good** is oft interred with their bones” [William Shakespeare, 63] cümləsində **good-evil (yaxşılıq-pislik)** kontradiktor mövqedən çıxış edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, digər bir leksik antonim növü olan kontrar antonimlərdə kontradiktor antonimlərdən fərqli olaraq aralıq sözlər mövcud olur. Məsələn, *cold-cool-tepid-warm-hot* və s. Burada qeyd olunan əsas məsələ budur ki, *cold-hot*, *cool-warm* kimi sözlər antonim cütünü yarada bilir, lakin bu hadisə kontradiktor, vektor və konversiv antonimlərdə baş vermir.

Kontrar antonimlərdə mənənin qüvvətliliyini itirməmək üçün əsas sözə mənə baxımından ən yaxın söz seçilir. Məsələn, **huge-big-medium-small-tiny**. Göstərilən bu kontrar antonimdə **huge-big** və **small-tiny** mənə baxımından daha yaxın hesab edilir və **huge-small**, **big-tiny** qarşılaşması mənəni daha da qüvvətləndirmiş olur.

Kontrar antonimlərə Azərbaycan dilində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “**Yaşlı** kişi **gənc** qızın saçlarını tumarladı və ona nəsihətlər verdi” cümləsində *yaşlı* və *gənc* sözləri kontrar antonimlər hesab olunur. Çünki bu iki söz arasında mütləq şəkildə *uşaq*, *yeniyyətə*, *cavan*, *yetkin* kimi sözlər aralıq mövqedən çıxış edir.

Kontrar antonimlərdə “biri yoxdursa mütləq digəri var” fikri mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki bir məfhum isti deyilsə, mütləq soyuq olacaq mənasını vermir. Bu zaman biz “ılıq, çox soyuq və ya çox isti olmayan” kimi anlayışlardan istifadə edirik. Elə bu səbəbdən bu kimi sözlər kontrar antonimlər adlanır.

Kontrar antonimlər dilin leksik-semantik strukturunda, bədii üslubda, gündəlik, məişət üslubunda geniş yer tutur, kontradiktor antonimlər kimi müəyyən qədər çəki əmsalına malik olur. Sadalanan bu xüsusiyyətlərinə görə kontrar antonimlər vektor, konversiv və kontekstual antonimlərdən fərqlənir.

Bütün bu cəhətlərə əsasən deyə bilərik ki, kontrar antonimlər həm İngilis, həm də Azərbaycan dillərində eyni mənə istiqamətindən çıxış edir. Məsələn, Azərbaycan dilində *səhər-günorta-axşam-gecə*, İngilis dilində *morning-afternoon-evening-night* kimi sözlər kontrar antonimlər hesab olunur.

2.2 İngilis və Azərbaycan dillərində antonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərinə nəzər saldıığımızda görürük ki, ingilis dilində mövcud olan antonimlər daha çox daxili ziddiyyətlərə əsaslanaraq təsnif olunur. Sözlərin mənaca bir-birinə əks olması onları antonim adlandırdığımız üçün kifayətdir.

Antonimlərə kifayət qədər təriflər verilmişdir. Bu təriflərdən biri də C. Smitə məxsusdur. O, “Synonyms and Antonyms” adlı əsərində qeyd edir ki, “bir və ya bir neçə sözə əkslik bildirən anlayışlar antonimlər adlanır”. C.Smit antonimliyi sinonimliyə qarşı qoymuşdur. Bu tərif qısa olmağına baxmayaraq müasir təriflərin əsasında dayanır [25, s.84].

Antonimlərə verilən təriflərdən biri də C.Layonza məxsusdur. O, mənaca əks olan sözləri antonim, mənalar arasındakı əksliyi isə antonimlik adlandırmışdır [25, s.84].

Azərbaycan dilçilərindən Həsərət Həsənovun verdiyi tərif xüsusi marağa səbəb olur: “*Antonimlər kəmiyyət və keyfiyyət, zaman, məkan, hərəkət məzmunlu məfhumların əks cəhətlərini ifadə edən sözlərdir*” [15, s.5].

Müasir lüğətlərdə antonimlər sadəcə “əksmənalı” söz kimi adlandırılır. Oksford lüğətində isə antonimlər “hər hansısa bir sözün əksi olan anlayış” kimi təsvir edilir [56, s.29]. Bu təriflərin hamısını ümumiləşdirsək görürük ki, antonimlər sözlərin mənaca bir-birinə əks olub ziddiyyət təşkil etməsidir.

Antonimlərin semantik bölgüsü geniş bir şəkildə Webster New Dictionary of Synonyms lüğətində verilmişdir. Burada antonimlər altı əsas qrupa ayrılır:

1. Contradictory term,

2. Contrary terms,
3. Relative terms,
4. Reverse and complementary terms,
5. Contrasted terms,
6. Loosely contrasted terms [25, s.85].

Contradictory terms Azərbaycan dilində “zidd” anlayışları ifadə edir. Bu qrupa daxil olan antonimlər bir-birinə ziddir və onlar arasında heç bir mənə yaxınlığı mövcud deyil. Bu o deməkdir ki, əgər anlayışlardan biri düzgündürsə, digəri mütləq səhvdir və ya əksinə. Məsələn, to agree-to refuse, razılaşmaq-rədd etmək.

Contrary terms əks anlayışları bildirir. Bu antonimlər elə mənə əksliyinə əsaslanır ki, bundan daha böyük bir əksliyə rast gəlmək mümkün olmur. Bunlara həqiqi zidd antonimlər də deyilir. Lakin bu qrupa daxil olan antonimlər mütləq bir şəkildə eyni bir cinsə aid olan sözlərdən təşkil olunmalıdır. Məsələn, white-black sözləri hər ikisi rəng bildirir və onlar istənilən mətn daxilində bir-birinə zidd mənə ifadə edir.

Relative terms daha çox cüt şəkildə özünü büruzə verir. Bunlar arasındakı əlaqə bir sözün mövcudluğu zamanı digərinin də təsəvvürünü yaradır. Məsələn, husband-wifi.

Complementary terms bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan sözləri bildirir. Bu sözlər adətən birlikdə işlədilir, əgər birlikdə işlədilməsə mənə natamam olar. Məsələn, hücum etmək-müdafiə etmək və s.

Contrasted terms mənəca çox kəskin ziddiyyət bildirən antonimləri ifadə edir. Bu qrupa daxil olan antonimlərə daha çox rast gəlinir. Məsələn, dry-moist.

Loosely contrasted qrupuna daxil olan antonimlər çox az bir şəkildə əkslik ifadə edir. Məsələn, sincere-insincere.

Qeyd etdiyimiz bu bölgü semantikaya əsaslanır. Bu bölgüdə contradictory terms və contrary terms işlənmə dairəsinə görə digərlərindən fərqlənir.

Bizi əhatə edən obyektiv gerçəklikdə sonsuz sayda əlamət və keyfiyyət mövcuddur. Bu əlamət və keyfiyyətləri adlandırmaq üçün sonsuz sayda da sözə ehtiyac duyulur. Lüğət tərkibində isə sonsuz sayda söz olan dil mövcud deyil. Bu

səbəbdən dildəki bu çətinlikləri aradan qaldırmağa yardımçı olan vasitələr əmələ gəldi. Əlamət və keyfiyyətin varlığını, yoxluğunu ifadə edən, fonetik baxımdan bir-birindən fərqlənən müxtəlif sözlər yoxdur. Əlamətin və keyfiyyətin varlığını və ya yoxluğunu ifadə etmək üçün dildə müəyyən bir vahidlər yarandı. Həmin vahidlərə şəkilçilər aiddir. Məsələn, duzlu-duzsuz.

Azərbaycan dilində mövcud olan *-lı, -li, -lu, -lü; -sız, -siz, -suz, -süz* şəkilçiləri həmin dil vahidlərindəndir. Bu şəkilçilərin müəyyən sözlərə qoşularaq inkarlıq yarada bilməsi barədə fikirlər vardır. Sözdüzəldici şəkilçilərin inkar əlaməti bildirməsi barədə mövcud olan fikirlərin əsas səbəbi əlamətin varlığı və ya yoxluğunu ifadə etməsi ilə bağlıdır.

Həmin şəkilçiləri inkar şəkilçisi adlandıran tədqiqatçılar var. Lakin bu şəkilçilərin inkar kateqoriyası hesab edilməsinə etiraz olunur. Antonimlik kök və şəkilçilər arasında baş verə bilər. Məsələn:

“New-old. New-not existing before”.

Verilmiş bu nümunədə işlədilən “not” hissəciyi antonimliyi gücləndirən vasitə hesab olunur.

“Black-white. Black-the darkest colour; white-the colour of fresh snow, the opposite of black”. Bu nümunədə “opposite” kəlməsi antonimliyi bildirir.

“Poor-rich. Poor-has very little money. Rich-has a lot of money”. Bu nümunədə “little” və “ a lot of” sözləri antonimliyi gücləndirən vasitələrdir.

İngilis dilinə nəzər yetirdiyimizdə görürük ki, bu dildə mövcud olan “not” hissəciyi, “un-; in-; dis-; mis-; ir-” prefiksləri və “-less” suffiksi antonimlərin yaranmasında iştirak edir. Azərbaycan dilində mövcud olan *-lı, -li, -lu, -lü; -sız, -siz, -suz, -süz* şəkilçiləri də bu qəbildəndir.

Antonimlik üçün iki söz vacibdir və bu sözlər qarşı-qarşıya qoyulur. İnkər və təsdiq paralel şəkildə mövcuddur. Onlardan biri olmadıqda digəri də olmur.

Obyektiv gerçəklikdə mövcud olan əlamət və keyfiyyətlər bir-biri ilə müqayisə edilərək qiymətləndirilir. Bu zaman istifadə olunan sözlər qiymətləndirmə sifətləri adlanır. Məsələn, gözəl, yaraşlıq, çirkin və s. Qiymətləndirmə sifətləri əlamət və keyfiyyətin intensivliyini də ifadə edə bilər. Bu intensivlik daha çox sifətlərin

dərəcələri ilə müəyyən olunur: *şirin-kəmşirin*; *şirintəhər* və s. Nümunədə görüldüyü kimi, *şirin-kəmşirin-şirintəhər* sözləri dərəcələnmə əmələ gətirir. Biz burada “dadsız” sözünü işlətsək, həmin söz neytral mövqedə çıxış edəcək və intensivliklə birbaşa əlaqəyə girə bilməyəcək.

Sifətin şiddətləndirmə və ya ən yüksək intensivlik dərəcəsi qeyri-dəqiq antonimləri yaradır. Məsələn, *balaca-böyük*; *balaca-nəhəng*; *balaca-zorba*. Verilmiş bu nümunələrdə *nəhəng* və *zorba* sözləri qeyri-dəqiq antonimlər hesab olunur.

İngilis və Azərbaycan dilində mövcud olan antonimlər müxtəlif mənə növlərinə ayrılırlar:

1. Əlamət, keyfiyyət bildirən antonimlər: black-white (ağ-qara), cruel-fair (zalım-ədalətli) və s.
2. Zaman anlayışı ifadə edən antonimlər: morning-night (gecə-gündüz).
3. Məkan bildirən antonimlər: down-up (aşağı-yuxarı), right-left (sağ-sol).
4. Miqdar bildirən antonimlər: light-heavy (yüngül-ağır).
5. Ölçü bildirən antonimlər: large-small (böyük-balaca).
6. Hərəkət və hal-vəziyyət bildirən antonimlər: to laugh-to cry (gülmək-ağlamaq).
7. Təbiət hadisələrini ifadə edən antonimlər: freeze-melt (donmaq-ərimək).
8. Təsdiq və inkar bildirən antonimlər: yes-no (hə-yox), always-never (həmişə-heç vaxt).

Antonimlər mənaca əks sözlərdir. Sözlərdə mənə əsas götürülür və mənalar üzrə antonimlər müəyyənləşdirilir. Sifətlərdə çoxmənalılıq olduqca geniş yayılmışdır. Çoxmənalı sifətlərin antonimlərini müəyyənləşdirmək prosesi də sözlərin mənalarına əsaslanır. Bu səbəbdən çoxmənalı bir sifətin müxtəlif antonimləri ola bilər. Bu qayda əsasən ingilis dilinə aid hesab olunur. Məsələn,

Bright- dark

Bright- stupid

Bright- dull.

Hər bir sözün antonimi yoxdur. Bu da tamamilə normal bir haldır. Məsələn, stol, dəftər, qələm kimi sözlərin antonimi yoxdur. Keyfiyyət, kəmiyyət, zaman, hərəkət

mənəli sözlərin antonimi mövcuddur. Məsələn, *güclü-zəif, strong-weak; ağlamaq-gülmək, to cry-to laugh; alt-üst, down-up* və s.

Eyni zamanda bir sözün bir neçə antonimi də ola bilər. Bu cəhət də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, çoxmənalı sözlərdə öz əksini tapır.

Antonimlərin əkslik dərəcəsinə görə dörd tipi var: 1) vektor antonimlər; 2) tamamlayıcı antonimlər; 3) dərəcələnmən antonimlər; 4) antonim konversivlər.

Dilçilikdə “vektor” termini yoxdur. Bəllidir ki, bu söz riyazi terminologiyadan dilçiliyə transfer edilmişdir. Termin bir sahədən digərinə köçürülən zaman onun mənasında dəyişmə baş verə bilər. Vektor sözünün mənası “istiqamət” deməkdir. Bu baxımdan vektor antonimlər hərəkətin, fəaliyyətin əks istiqamətliyini ifadə edir. Məsələn, qalxmaq-enmək, açmaq-bağlamaq və s. When you get knocked **down**, don't stay **down**; get back **up** again!

Antonim sözlərin semantikasını aşkara çıxarmaq üçün bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur:

- eyni bir predmetə aid olmaq və ya olmamaq;
- hərəkətin, fəaliyyətin istiqamətliliyi və ya istiqamətsizliyi;
- keyfiyyətin dərəcələnməsi və ya dərəcələnməməsi;
- qarşılaşdırılan tərəflərin bir-birini mütləq tamamlaması.

Antonim cütlərin hər bir tərəfinin mənasını izah etmək, müəyyənləşdirmək üçün həmin sözlərin digər mənaları ilə əlaqəsini aşkara çıxarmaq lazımdır. Bu, əsasən, çoxmənalı sözlərdə özünü büruzə verir. Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, eyni bir söz eyni vaxtda müxtəlif antonim münasibətdə ola bilər. Çoxmənalı sözlərin əksər mənaları dildə antonim yarada bilmə qabiliyyətinə malik olur.

Dildəki sözlərin əksəriyyəti qarşılaşdırıla bilmə əlamətinə malik olmur və onlar üçün antonim yarada bilmək münasibəti mümkün deyil. Antonim vasitəsilə müəyyən bir əlamət təzadlı şəkildə aktuallaşır, ifadənin ekspressivliyi güclənir.

Dildə tam antonimlərlə yanaşı, natamam antonimlər də mövcuddur. Natamam antonimlər kvazi antonimlər də adlanır. Məsələn, ingilis dilində *swift-slow, saints-sinners*, Azərbaycan dilində *başlamaq-dayanmaq* kvazi antonimlər hesab olunur və onlar vektor antonim kimi qəbul edilə bilmir.

Antonim korrelyasiyasının semantik sistemləşdirilməsini ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə nəzərdən keçirmək mümkündür. Bəzi tədqiqat və müşahidələr göstərir ki, bu qrupdakı antonim cütlər antonimlərin hər bir məntiqi-semantik tiplərini əhatə etmir.

Qrupun əsas cəhətlərindən biri odur ki, burada dərəcələnmə və tamamlayıcı antonimlər müşahidə edilmir.

Qeyd etdiyimiz kimi, istiqamət üzrə qarşılaşdırılan antonimlər vektor antonimlərdir. Vektor antonimlərdə reversiv feillər də mövcuddur. Reversiv sözünü ilk dəfə A.Kruz işlətmişdir. O, hərəkət edən və ya əks istiqamətdə yerdəyişmə olan feilləri reversiv adlandırmışdır. Məsələn, *ascend-descend*, *rise-fall*, *climbed-fell* və s. [47, s. 76].

Antonim sözlərin mənasında olan ziddiyyət onların ümumi semantik fazasının dixotomik bölgüsünün nəticəsi hesab oluna bilər. Bu sözlər binar oppozisiya təşkil edirlər. Bura daxil olan sözlərdən birinin inkarı digərinin təsdiqinə çevrilə bilər.

Vektor antonimlərin bir qismi affikslər və prefikslər vasitəsilə düzəlir, məsələn, *ascend-descend* və s.

Hərəkət bildirən vektor antonimlərdən ingilis dilinin frazeologizmlərində və fraza feillərində daha çox *come-go* cütü işlənir. Məsələn, *come in-go out*; *light come, light go* və s.

Come feili hərəkətin son nöqtədən, *go* feili isə hərəkətin ilk nöqtədən başladığını bildirir. *Come* və *go* antonim cütünün sem strukturunun üst-üstə düşən cəhətləri semantik diapozonu təşkil edir. Semantik diapozon antonimlərin sem quruluşunun cütü təşkil edən parametrləri kimi müəyyənləşdirilir.

“Come” feilinin sem strukturuna “go” feilindən fərqli olaraq hərəkətin məhdudluğunu bildirən cəhətlər daxildir. “Come” feili son nöqtədən, “go” feili isə ilk nöqtədən başladığını nəzərə alsaq görərik ki, bu cəhət *come* və *go* antonim cütünün semantik diapozonunu azaldır. Məhz bu səbəbdən *come* və *go* diferensial tipli antonimlərə aid edilir.

Antonimlər semantik və struktur xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də antonimlər digər semantik söz qruplarından fərqlənir. Antonimlərə daxil olan tərəflər

arasında güclü semantik münasibət mövcuddur. Antonimlərin bir qismi nitqdə yaranır, fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Antonimlər adlandırma prosesini həyata keçirir. Buna görə də onlar dilin daxili fundamental xassəsini özündə birləşdirir. Antonimlərin genişlənməsi üçün əvvəla dil inkişaf etməlidir. Antonim kateqoriyasının dəqiq sərhədi yoxdur. Antonimlik mütləq dilin universalisi hesab olunur.

Antonimlik müəyyən bir tamın daxilində yer alır. Antonimlər həmin tamı hərəkətə, keyfiyyətə, əlamətə, istiqamətə görə uyğunlaşdıraraq ziddiyyətlərin əlaqəsini göstərir. Məsələn, qaranlıq və aydınlıq bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir. Qaranlıq mənfi mənada, aydınlıq isə müsbət mənada işlənən sözlərdir. Onlardan biri olmasa, digərinə də ehtiyac qalmaz. Qaranlıq aydınlığa, aydınlıq da qaranlığa görə təyin olunur. Bu iki anlayış arasında neytral vəziyyət olsa da, mənalar əks istiqamət alır və onlar vektor antonimlər hesab olunur.

Azərbaycan dilində dərəcələnmə (gradual) antonimlər daha çoxluq təşkil edir. Dərəcələnmə antonimlər əlamətlərin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir. Məsələn, *uzun-qısa* antonim cütü müsbət və mənfi istiqamətdə işlənir. *İsti-soyuq* temperatur əlaməti kimi mənfi və müsbət qütblərin əsasında dayanır.

Dərəcələnmə antonimlərdə arada yerləşən sözlər qütbdəki sözləri əvəz edə bilər. Belə əvəzetmə şifahi nitqə çalarlıqlar vermək üçün istifadə edilir. *Short-medium, hot-warm, warm-coll* və s. kimi antonimlər kök antonimlərdir və aralıq qarşılaşdırma hesab olunur. Bu cütün tərəfləri müxtəlif köklərdən təşkil olunmuşdur. Aralıq antonimlər dərəcələnmə antonimlərdir. Eyniköklü sözlər də qarşılaşdırıla bilər: *happy-unhappy, understand-misunderstand* və s. Bu sözlərdə əks mənə əldə etmək üçün sözə affiks artırmaq lazımdır. Lakin bu zaman sözlərdə qütbləşmə əmələ gəlmir, yəni antonimlər dərəcələnmə bilmir. Bu tip antonimlər derivativ antonimlər adlanır və kök antonimlərə qarşı qoyulur.

Antonimlərdə hər cür qütbləşmə dərəcələnmə mənasını vermir. Antonimlərin dərəcələnmə bilməsi üçün qütblər bir-birindən maksimum uzaqlıqda olmalıdır. Məsələn, “acı” sözünün əksi “şirin” olduğu kimi, “şirin” sözünün də əksi “acı” olur. Lakin bu qütbləşmə hər zaman doğru olmaya bilər. Məsələn, “şirin alma” sözünün

əksi “acı alma” deyil, “turş alma” olmalıdır.

Antonimlərin müəyyən bir qismində eyni keyfiyyətin, əlamətin, hərəkətin fərqli dərəcələrini ifadə edən semantika özünü göstərir. Bu tip antonimlərdə də dərəcələnmə mümkündür, məsələn, körpə-uşaq-yeniyetmə-gənc-yaşlı-qoca və s. Konversiv antonimlər isə dərəcələnə bilmirlər, məsələn, qız-oğlan, bacı-qardaş və s.

Dərəcələnən antonimlərin tərəflərinin bir-birlərinə yaxınlaşma və uzaqlaşma dərəcələri mövcuddur. Dərəcələnən antonimlərdə tamlıq nisbi səciyyə daşıyır. Qütbdəki antonimlər tamlıq dərəcəsini dəqiq ifadə edə bilmir. Belə antonimlər müəyyən bir kontekstin tərkibinə salındıqda daha anlaşıqlı olur və nisbi səciyyə daşıyır.

Müxtəlif dillərdə, həmçinin Azərbaycan və ingilis dillərində dərəcələnən (gradual) antonimlər çoxluq təşkil edir. Bir dildə olan dərəcələnən antonimlərin digər dildə də qarşılığı olur.

Antonimlərin əkslik dərəcələrindən biri də konversiyalardır. Antonim cütlərin yaranmasında konversiyalardan istifadə olunur. Məsələn, *husband (ər) və wife (arvad)* sözləri konversiv antonimlərə nümunədir.

Konversiv antonimlər üçün iki əsas şərt vacib hesab olunur: 1) eyni bir hərəkəti ifadə etmək; 2) əks istiqamətli olmaq.

Aparılan çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, antonimlərlə konversiyalar arasında oxşarlıq olsa da, onlar fərqli anlayışlardır. Konversiyalar daha çox feillərlə ifadə olunur. Antonimlərdə isə sifətlər digər nitq hissələrinə nisbətən daha fəal olur.

Əkslik dərəcəsinə görə antonimlərin dördüncü tipi **tamamlayıcı (complementary)** antonimlərdir. Tamamlayıcı antonimlər eyni zamanda dərəcələnməyən (non-gradable) antonimlər adlanır. Tamamlayıcı antonimlərdə iki əks mənə müəyyən münasibəti qarşılıqlı tamamlayır. Məsələn, *healthy-ill*; *sağlam-xəstə*; *war-peace*; *müharibə-sülh* və s.

Tamamlayıcı antonimlərdə aralıq vəziyyət mövcud deyil, buna görə də tərəflərdən birinin inkarı digərinin təsdiqi olur. Məsələn, *She is married. She isn't single. O, evlidir. O, subay deyil.*

Bu tip antonim cütlərində sözlər arasında binar münasibət vardır, yəni araya başqa vahid daxil ola bilmir. Tamamlayıcı antonimlərdə dərəcələnmə və aralıq vəziyyət mövcud deyil.

İngilis dilində tamamlayıcı antonimlər eyniköklü və müxtəlif köklü sözlərdən təşkil oluna bilər. Sözlər cinsə görə qarşılaşdırıldığı zaman onların komplementar olub olmadığını müəyyənləşdirmək çətin olur. Oğlan-qız, kişi-qadın, bacı-qardaş sözləri tamamlayıcı antonim hesab olunur. Lakin Azərbaycan və ingilis dillərində cins kateqoriyası mövcud olmadığı üçün tamamlayıcı antonimlər bu sözlərdən kənara çıxmır. Bəzi dillərdə isə cins kateqoriyası olduğu üçün onlarda cüzi komplementarlıq hiss olunur. Məsələn, rus dilində *student-studentka* sözlərində komplementarlıq müşahidə olunur.

Azərbaycan və ingilis dillərində tamamlayıcı antonimlər, demək olar ki, oxşar cəhətlərə malik olur.

İngilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan antonimlərdə oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı fərqli xüsusiyyətlər də var. İngilis dilində antonimlər morfoloji quruluşuna görə iki yerə bölünür:

1. Kök antonimlər (root antonyms);
2. Düzəltmə antonimlər (derivational antonyms).

Kök antonimlər müxtəlif köklü antonimlərdən təşkil olunur. Məsələn, *to sleep* (*yatmaq*)-*to wake* (*oyanmaq*) və s.

Düzəltmə antonimlərin kökləri eyni, şəkilçiləri müxtəlif olur. Məsələn, *approve* (*bəyənmək*)-*disapprove* (*bəyənməmək*) və s.

Azərbaycan dilində isə antonimlərin morfoloji quruluşuna görə bir növü mövcuddur: kök antonimlər. Azərbaycan dilində şəkilçi ilə yaranan sözlər antonim hesab edilmir.

Antonimlər strukturuna görə eyniköklü və müxtəlifköklü olmaqla iki yerə bölünür. Azərbaycan dilində müxtəlif köklü antonimlər daha çoxdur. Eyniköklü antonimlər sözün kökünə şəkilçi artırılması ilə düzəlir. İngilis dilində Azərbaycan dili ilə müqayisədə eyniköklü antonimlər çoxluq təşkil edir. Bunun əsas səbəbi ingilis

dilində əks sözlər yaradan prefikslərin çoxluğu ilə bağlıdır. Məsələn, *advantage-disadvantage, employment-unemployment* və s.

Azərbaycan dilində eyniköklü antonimlər sözün sonuna əkslik bildirən sözdüzəldici şəkilçinin artırılmağı vasitəsilə düzəlir. Dilimizdə daha çox sifət olan eyniköklü antonimlərə rast gəlinir. Məsələn, *yağ-yağlı-yağsız*.

Y.N.Miller özünün antonimyaratma modelini təqdim etmişdir. Həmin model prefiks+kök prinsipinə əsaslanır [45, s.161]. Məlum məsələdir ki, Azərbaycan dilində prefikslər yoxdur, buna görə də bu modelə əsaslanan antonimlərə dilimizdə rast gəlinmir. Millerin qurduğu bu model daha çox rus və ingilis dillərinə uyğun gəlir. Məsələn, *honourable-dishonourable, responsible-irresponsible* və s. kimi sözlər Millerin modelinə əsasən formalaşmışdır.

Eyniköklü sözlərin yaranmasında morfem təkrarlarının da xüsusi rolu var. Eynimorfemli sözlər bir-biri ilə müəyyən münasibətdə olurlar. Eynimorfemli vahidlər və eyniköklü sözlər eyni anlayışı ifadə etmirlər. Eynimorfemli vahidlərin birləşmələrində antonimlik xüsusi rol oynayır. Eyniköklü antonimlərdə həm kök, həm də şəkilçi dəyişmələri ola bilər.

Accuracy və *inaccuracy* sözləri Azərbaycan dilində eyni kök əsasında formalaşır (səliqəlilik-səliqəsizlik). İngilis dilində inkar forması *in-* prefiksi ilə formalaşmışdır.

Nitqdə antonimlərin işlədilməsi təsdiqlə inkarın ayrılmaz münasibətini sübut edir. Antonimlər daha çox cüt formada qarşılaşdırılır, lakin bu o demək deyil ki, sözün yalnız bir antonimi var. Bir sözün bir neçə antonimi ola bilər, məsələn, *şən-kədərli, üzgün, qəmgin; healthy-ill, sick; to forbid-to let, to allow* və s.

Antonimlərin semantik növlərinə aşağıdakılar aiddir:

1. Keyfiyyət antonimləri (*old-young; gənc-qoca*);
2. Komplementar, yəni tamamlayıcı antonimlər (*life-death; həyat-ölüm*);
3. Vektor antonimlər (*up-down; yuxarı-aşağı*).

İngilis və Azərbaycan dillərində elə atalar sözləri, məsələlər mövcuddur ki, onların daxilində antonimlər işlənib. Məsələn:

East or West, home is best.

Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır.

Əyri otur, düz danış.

Antonimlər ətraf aləmi, gerçəkliyi ziddiyyətli dərk etməyimizə imkan verir. Bu zaman sözlərdən birinin deyilişi onun əksinin təsəvvürünə şərait yaradır.

Antonimlər sadəcə təkmənalı sözlərdən deyil, eyni zamanda çoxmənalı sözlərdən də yarana bilər. Məsələn, *monotonous-tedious-interesting* və s. Müasir ingilis dilçiliyində antonimlərin “ənənəvi” növləri ilə yanaşı başqa növləri də mövcuddur: *ancillary* (tabeli), *coordinated* (kordinasiyalı), *comparative* (müqayisəli), *distinguished* (fərqlənən), *transitional* (keçici), *negated* (inkari). Bu növlər real dil kontekstinin xüsusiyyətləri əsasında fərqləndirilir.

İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində mövcud olan antonimlər nəzərdən keçirdikdə görürük ki, ingilis dilində antonimlər özlərinin daxili ziddiyyətinə görə təsnif olunurlar. Bu zaman həmin antonimlərin quruluşu, mənşəyi barədə heç bir fikir bildirilmir.

İngilis dilində mövcud olan əksmənalı sözlər iki yolla yaranır:

1. Dilin öz imkanları əsasında yaranan antonimlər;
2. Başqa dillərdən keçən antonimlər.

Antonimlərə demək olar ki, İngilis və Azərbaycan dillərinin bütün sahələrində rast gəlinir. Azərbaycan və İngilis dilinin lüğət tərkiblərində bütün əsas nitq hissələrinə aid antonimlər var.

Sifət olan antonimlərə *strong* (güclü)-*weak* (zəif), *old* (yaşlı)-*young* (cavan), *pretty* (gözəl)-*ugly* (çirkin), *dry* (quru)-*wet* (yaş), *difficult* (çətin)- *easy* (asan) və s. kimi sözləri göstərə bilərik.

Feil olan antonimlər: *to end* (bitmək)- *to begin* (başlamaq), *to arrive* (çatmaq)-*to leave* (tərk etmək), *to forbid* (qadağan etmək)-*to let* (icazə vermək), *to accept* (qəbul etmək)-*to refuse* (rədd etmək) və s.

İngilis dilində köməkçi nitq hissələrinin antonimlərinə çox az rast gəlinir. Məsələn, *yes* (hə)-*no* (yox).

Biz ingilis ədəbiyyatına nəzər yetirdiyimizdə görə bilərik ki, bir çox şair və yazıçılar öz əsərlərində antonimlərdən kifayət qədər bəhrələnmişlər.

Məsələn, *freeman* (azad insan) - *slave* (qul); *lord* (hökmdar) - *serf* (qul, aşağı

təbəqənin nümayəndəsi) və s.

Antonimlər bəzi terminlərin ifadə olunan və işarə olunmayan mənalarının göstərilməsində faydalı olur. Məsələn, *man-bəy*, *woman-xanım*, *young-gənc*, *old-yaşlı* və s. Bu sözlər əks mənə ifadə edən sözlər hesab olunur.

Belə bir nümunəyə baxaq: tiger (pələng), tigress (dişi pələng). There is a tiger in the zoo. Əgər biz zooparkda bir pələng var desək, onun dişi və ya erkək olduğunu dəqiq bilmərik, lakin “There is a tigress in the zoo” cümləsində zooparkda bir dişi pələngin olduğunu demək mümkündür. Eyni zamanda kişilərə məxsus xüsusiyyətlərin qadınlara və ya bütün insanlara aid olduğunu deyə bilmərik.

“How old is this boy?” cümləsində “old” sözü gənc oğlanın yaşlı olduğu mənasında işlənir.

Antonimlər bəzi sözlərə müəyyən mənalar verməklə sinonimlərin yaranmasında böyük rol oynayır. Məsələn, green seed (göyərmiş toxum) və green grass (yaşıl ot). Məlumdur ki, “green” yaşıl deməkdir və rəng adıdır. Lakin green və ripe sözləri antonim kimi də işlənə bilər.

Bütöv cümlə bir söz vasitəsilə həmin sözün prototipindən fərqlənsə də, antonim işləndiyi zaman cümlə əks mənə alır:

You can see she is *hard-working*.

You can see she is *lazy*.

NƏTİCƏ

Dildə antonimlərin ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında təhlili aşağıdakı nəticələri çıxarmağa əsas verir:

1. Antonimlik dilin leksik-semantik sistemində aid bir kateqoriya olub obyektiv gerçəklikdə mövcud olan predmet, əşya, hadisə daxilindəki əks münasibətlərin dildəki ifadəsini bildirir. Bu münasibətlərin dildəki ifadəsində əsas rol real mövcud olan predmet, hadisə, əşya bildirən sözlərə-antonimlərə aiddir. Dildə antonimlik hadisəsinin əsas məzmunu real gerçəklikdə mövcud olan real əksliklərlə şərtlənir. Bir sözlə, antonimlərin əsasında insane təfəkkürünün və ətraf aləmin təfəkkür vasitəsilə dərk olunmasının bir sıra müddəaları durur.

2. Dildə antonimlərlə bağlı aparılmış tədqiqatlar bir sıra məsələləri aşkara çıxarır: 1) antonimlər müxtəlif şəkildə təyin olunur. Bəzi mənbələrdə antonimlərə tərif verilir, digər mənbələrdə təyinedici izhdən bəhs edilir; 2) antonimlərin eyniköklü və ya müxtəlifköklü olması ilə bağlı bir sıra fikir ayrılıqları mövcuddur.

3. İngilis və Azərbaycan dillərində antonimlərin altı qrupunu qyd etmək mümkündür: 1) keyfiyyət bildirən, müxtəlif köklü antonimlər, eyni ölçülü antonimlər; 2) keyfiyyət bildirən, eyni köklü, eyni ölçülü antonimlər; 3) istiqamət bildirən, müxtəlif köklü, eyni ölçülü antonimlər; 4) istiqamət bildirən, eyni köklü, eyni ölçülü antonimlər; 5) istiqamət bildirən, eyni köklü, müxtəlif ölçülü antonimlər; 6) istiqamət bildirən, müxtəlif köklü, müxtəlif ölçülü antonimlər.

4. İngilis və Azərbaycan dillərində antonimlər olduqca geniş tərkibə malikdir. Onların belə rəngrəng tərkibə malik olması antonimləri leksik-semantik səviyyədə təhlil etməyə imkan verir. İngilis və Azərbaycan dillərində antonimləri mütləq və nisbi olmaqla iki yerə bölmək mümkündür. Mütləq antonimlər məzmunca bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən, nisbi antonimlər isə bir-birinin tam əksi deyil, qismən ziddiyyət təşkil edən antonimlərdir. Bu dillərdə antonimlərin dilin yarusları üzrə fərqləndirilən iki qrupu mövcuddur: 1) leksik antonimlər, 2) qrammatik antonimlər. Leksik antonimlər əksmənalı sözlərdən ibarət olduğu halda qrammatik antonimlər

şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Eyni zamanda köməkçi nitq hissələrinin də əksmənalılığı da qrammatik antonimlərə aiddir.

5. Qarşılaşdırılan dillərdə əksliklərin tipinə görə antonimlərin vektor, dərəcələnen (gradable), tamamlayıcı (complementary) və konversiya kimi növləri mövcuddur.

6. İngilis və Azərbaycan dillərində vektor antonimlərsimmetrik və asimmetrik əks istiqamətliliyi ifadə edir. Bu da o deməkdir ki, vektor antonimlərdə əkslik istiqamətlə bağlıdır.

7. Qarşılaşdırılan dillərdə dərəcələnen (gradable) antonimlərdə vektor antonimlərdən fərqli olaraq istiqamət mövcud deyil. İngilis və Azərbaycan dillərində həmin antonimlərin fərqli cəhəti oppozisiyanın strukturu ilə əlaqəlidir. İngilis və Azərbaycan dillərində dərəcələnen (gradable) oppozisiyanın orta üzvləri bu oppozisiyanın kənar üzvlərinə münasibətdə tammənalı antonym hesab olunmur.

8. İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlayıcı (complementary) antonimlərin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, onlar bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlayır və bu antonym cütdə araya başqa bir vahid girə bilmir.

9. Konversiyalar söz cütləri hesab olunur. Bu növ antonimlərdə əks qütblərdə polyarlaşan sözlər özünü büruzə verir. Bu antonimlərdə digər növ antonimlərdən fərqli olaraq dərəcələnmə özünü göstərmir. Konversiyalarda ortaya aralıq söz daxil ola bilmir.

10. Qarşılaşdırılan dillərdə aparılan tədqiqatlar deməyə imkan verir ki, antonimlər müxtəlifköklü və eyniköklü ola bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasova G. Azərbaycan və ingilis dillərində antonimik leksik paralelizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri // -Bakı Universitetinin xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası, -2018. -№4. –s.39-44.
2. Bağırova S. Azərbaycan dilçiliyində antonimlərin semantik əlaqə növünə görə daxili qruplaşdırması məsələsinə münasibətinə dair // -Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, -2014. - №9. –s. 3-9.
3. Bağırova S. Antonimlərin semantik korrelyasiya növünə görə təsnifi Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, -2013. -№10. –s. 99-106.
4. Bağırova S.N. Konversiv antonimlərin definisiya və təsnifat problemlərinə dair // -Dilçilik institutunun əsərləri, -2014. -№1. –s. 27-33.
5. Cəfərov C. Nitq hissələrinə keçid prosesləri və konversiya // -Bakı: ADPU nəşri, -2009. -292 s.
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası: Çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər və antonimlər // -Bakı: ADPU nəşri, -1956. -52 s.
7. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika // -Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, -1970. -236 s.
8. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika (II cild) // - Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, -1982. -215 s.
9. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı // -Bakı: Azərtədrisnəşr, -1962. -270 s.
10. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı // -Bakı: “Elm” nəşriyyatı, -1980, -249 s.
11. Ələsgərova Y. İngilis və Azərbaycan dillərində antonim sözlər və onların səciyyəvi xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, -2014. -№10. –s. 8-9.

12. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası // -Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2005. -144, 452 s.
13. Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası // -Bakı: ADU nəşri, -1978. -87 s.
14. Həsənov H. Antonimləri müəyyənləşdirən amillər // -Bakı: Azərbaycan SSR. Ali və Orta İxtisas Təhsilli Nazirliyinin Elmi əsərləri, -1974. -53-57 s.
15. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası // -Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, -2001. -399 s.
16. Xəlilova S. Antonimiya hadisəsinə ümumi bir baxış // Pedaqoji Universitet xəbərləri: Təbiət, humanitar və pedaqoji-psixoloji elmlər bölməsi, -2012. -№3. –s. 153-156.
17. Xəlilova S. Müxtəlif sistemli dillərdə antonimliyin ifadə vasitələri // Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, -2013. –№2. –s.145-150.
18. Xəlilova S. Azərbaycan və ingilis dillərində antonimlik // -Bakı, -2021. -s31.
19. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası // -Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, -2008. -442 s.
20. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası // -Bakı: “Elm” nəşriyyatı, -2007. -354 s.
21. Qasımova S. İngilis dilində derivasional antonimlər // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, -2014. -№6. –s. 91-95.
22. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili // -Bakı: -2019. -472 s.
23. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili (I cild) // -Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, -2003. -450 s.
24. Məhərrəmov A. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi // -Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı, -2006, -30 s.
25. Məmmədova L. Leksik antonimlərin semantik-tipoloji təsnifi // -Filologiya məsələləri №8 / -Bakı: Elm və Təhsil, -2019. -s.84
26. Məmmədov N. Dilçiliyə giriş // -Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, -1980. -315 s.

27. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları // -Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, -1971. -368 s.
28. Musayeva E. İngilis və Azərbaycan dillərində əksmənalı sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri // -Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, -2014. -№10. –s. 86-89.
29. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları // -Bakı: Mütərcim, -2013. -420 s.

Rus dilində

30. Алефиренко Н.Ф. Теория языка // Вводный курс 4-е издание / -Москва: Издательский центр “Академия”, -2010. -384 с.
31. Антрушина Г.В. Лексикология английского языка // -Москва: -1985, -218 с.
32. Арнольд И.В. Лексическое варьирование в контексте контраста // - Волгоград: ВГПИ, -1987, -с. 3-11
33. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка // - Москва: “Высшая школа”, -1986. -295 с.
34. Гальперин Р. Лексикология английского языка // -Москва: -1981, -254с.
35. Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика // -Москва: Просвещение, -1968. -338 с.
36. Кобзева И.М. Лингвистическая семантика // -Москва: Эдиториал УРСС, - 2000. -352 с.
37. Комиссаров В.Н. Словарь антонимов современного английского языка // -Москва: Международные отношения, -1969. –с. 6-24.
38. Комиссаров, В.Н. Семантическая характеристика слов-антонимов: / Автореферат диссертации ...кандидата филологических наук / – Москва, 1961, – 25 с.
39. Конецкая В.П. Системности лексики // Вопросы языкознания №1 / - Москва: Наука, -1984. -с. 26-35.
40. Кронгауз М.А. Семантика // -Москва: РГГУ, -2001. -399с.

41. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь // -Москва: Советская энциклопедия, -1967.
42. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику // -Москва: Прогресс, -1978. -544 с.
43. Львов М.Р. Опыт систематизации лексических антонимов. Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии // -Пермь: ПГУ, -1972. – с.307-311.
44. Львов М.Р. Словарь антонимов русского языка // -Москва: Русский язык, -1984. -384 с.
45. Миллер Е.Н. Выразительные возможности антонимов // -Москва: Русская речь, -1987. –с. 49-52.

İngilis dilində

46. Arnold I.V. The English word // -Moscow, -1986. -295 p.
47. Cruse A. Meaning in language // Oxford University Press, -2011. -187 p.
48. Hajiyeva A. Contrastive lexicology // -Baku: “Science and Education”, -2013. -212 p.
49. Halilova S.R. Gradual Antonyms in the English and Azerbaijani Languages // International Journal of English Linguistics, -2016. –p. 239-245.
50. Leech G. Principles of Pragmatics // -London: Longman, -1983. -250 p.
51. Lyons J. Language, meaning and context // Bungay, Suffolk: Fontana Paperbacks, -1981. -256 p.
52. Lyons J. Introduction to the theoretical linguistics // Cambridge University Press, -1977.
53. Mittendorf A. Autoantonymy // Canada: ITD Press, -2018. –p.204.
54. Murphy M.L. Key Terms in Semantics // -New York: Continuum International Publishing Group.
55. Najafli E., Taghiyeva S. English lexicology // -Baku: Mutarjim, -2018. -328 p.
56. The Oxford Dictionary of English Grammar (II edition) // -Oxford: printed in Great Britain by Clays Ltd, St Ives plc. -465p.

57. Veliyeva N. Communicative-pragmatic paradigm of English lexicology // -Baku, "Science and Education", -2014. -288 p.
58. Veliyeva N. A paradigm of contrastive lexicology of the English and Azerbaijani languages // -Baku: "Science and Education", -2019. -352 p.

Bədii ədəbiyyat

59. Alməmmədova S. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili // -Bakı: "Elm" nəşriyyatı, -2010, -76 s.
60. Aşıq Ələsgər. Azərbaycan aşıqları və el şairləri // -Bakı: "Elm" nəşriyyatı, -1984. -s.5-30
61. Məhərrəmov R. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası // -Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, -1969. -120 s.
62. Səməd Vurğun "Seçilmiş əsərləri" IV cild // -Bakı: "Şərq-Qərb", -2005. -400 s.
63. Şekspir V. Pyeslər və poemalar // -Bakı: Yazıçı, -1980. -445 s.

İnternet resursları

64. <https://nu.edu.az/elmieserler/jurnal6.pdf>
65. <http://azerbaycandili.az/Synopsis/Download/3426/QASIMOVA%20MİRVARİ%20MƏMMƏD%20QIZI.pdf>
66. https://www.academia.edu/12088652/THE_DOUBLE_NATURE_OF_NEGATIVE_ANTONYMY
67. https://www.academia.edu/49792063/A_dynamic_construal_approach_to_antonymy
68. https://www.academia.edu/42358502/Problems_of_Translating_Auto_antonymy_from_English_into_Arabic
69. https://www.academia.edu/2862637/What_a_corpus_based_dictionary_tells_us_about_antonymy
70. <http://advancedscience.org/2015/3/059-062.pdf>
71. https://azkurs.org/pars_docs/refs/18/17079/17079.pdf

72. <https://www.academypublication.com/issues/past/jltr/vol05/01/29.pdf>
73. <http://www.genderi.org/azerbaycan-milli-elmler-akademiyasi-nesimi-adna-dilcilik-insti.html?page=6>
74. <https://www.poetryfoundation.org/poems/45392/ulysses>